

Rusya'ya Osmanlı İşçi Göçü (1830-1921)

Ottoman Labour Migration to Russia (1830-1921)

Abdullah BAY*

Özet

Osmanlı devletinin her yönden büyük sıkıntılar yaşadığı XIX. yüzyılda, imparatorluk topraklarından Latin Amerika ülkeleri ve Amerika başta olmak üzere dünyanın birçok ülkesine kitlesel işçi göçleri gerçekleşti. Göçlerin en yoğun gerçekleştiği ülkelerin başında Rusya geliyordu. XIX. yüzyılın ilk yarısında reaya göçü olarak başlayan hareket, özellikle Kırım Savaşından sonra büyük ivme kazandı. Sosyal, siyasî ve ekonomik sebeplerle yaklaşık yarım milyon Osmanlı vatandaşı bir kısmı kalıcı, çoğunluğu ise geçici olmak üzere Rusya'ya göç etmek zorunda kaldı. Rusya'ya gerçekleştirilen bu göç hareketi, Osmanlı devletinin sosyal ve ekonomik yapısı üzerinde önemli etkiler bıraktı. Bu araştırmada, Rusya'ya gerçekleştirilen Osmanlı emek göçünün sebepleri, tarihî gelişimi, etkileri ve göçmen işçilerin sosyal ve ekonomik durumları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Batum, Gürcistan, Rusya, İşçi, Göç, Osmanlı.

Abstract

XIX. Century was a period that Ottoman Empire experienced great difficulties, from the land of the empire mainly to Latin America countries and America and to the other countries mass labour migration took place. Russia was the one of destinations for the mass labour migration. In XIX. Century beginning with rayah migration, especially after the Crimea War increased. With social, political and economic reasons almost half million Ottoman subjects, most of which temporary had to migrate to Russia. This migration movement towards the Russia affected the social and economic structure of Ottoman Empire. In this study; the reasons, historical development and effects of Ottoman labour migration and social-economic situation of migrant laborers will be analysed.

Key Words: Batum, Georgia, Russia, Labor, Migration, Ottoman.

* Yard. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü/Rize. e-mail: abdullabbay1973@gmail.com

Giriş

XIX. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu açısından yoğun iç ve dış göçlerin yaşandığı bir dönemi ifade eder. XIX. yüzyıl boyunca devam eden göçlerin en dikkat çekici özelliği, kaybedilen topraklardan çok sayıda göçmenin Osmanlı topraklarına yönelmesinin yanı sıra, Amerika, Arjantin, Brezilya ve Rusya başta olmak üzere dünyanın farklı ülkelerine büyük bir dış göç dalgasının da gerçekleşmesiydi.

Bu incelemede, Osmanlı işçilerinin Rusya'ya göçünü her iki devletin politikalarıyla bağlantılı olarak ele almaya çalışacağız. Şimdiye kadar Osmanlı demografisini doğrudan ve derinden etkilemesine karşın Rusya'ya yapılan göç hareketi emek tarihiyle bağlantılı olarak pek incelenmemiştir. Var olan birkaç inceleme ise belli bir dönem esas alınarak ya reaya göçü temelli incelenmiş, ya da göç araştırmalarına kaynaklık edebilecek bireysel anlatımlar ve sözlü tarih araştırmalarıyla sınırlı kalmıştır¹. Bu çalışmada, konu hakkında zengin bilgilerin yer aldığı bireysel anlatımlar ve arşiv belgelerini değerlendirerek genel bir perspektiften konuyu ele almağa çalışacağız².

Göçün Sebepleri

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren etkisini giderek artırmaya başlayan ekonomik sıkıntılar fakir halk arasında hoşnutsuzluk yaratmış ve birçok kişinin başka ülkelere göç etmek üzere harekete geçmesine yol açmıştır. İngiliz konsolos Longworth, 1897 tarihli raporunda Trabzon vilayetindeki ekonomik durumun tatmin edici olmadığını belirtmekte ve halkı “*yoksulluğa düşmüş bir nüfus*” olarak tanımlamaktaydı³. Bunun yanı sıra Doğu Karadeniz’de kırsal nüfus yoğunluğuna karşılık tarım arazilerinin yetersizliği de büyük bir sorun

¹ Bu göçleri emek tarihi bağlamında yeniden incelemede yarar olduğu kanaatindeyiz. Reaya temelli iki örnek inceleme için bkz. Kemal Beydilli, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, *Belgeler*, XIII, 17/1988, Ankara 1988; Ufuk Gülsoy, *1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı’nda Rumeli’den Rusya’ya Göçürülen Reaya*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989; Konu hakkında hazırlanmış bir sözlü tarih araştırması için bkz. Uğur Biryol, *Gurbet Pastası*, İletişim, İstanbul 2010, s.64-65.

² Osmanlı emek tarihi çalışmaları hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Donald Quataert, “Labor History In the Ottoman Middle East, 1700-1922”, *International Labor and Working-Class History*, 60/Fall 2001, s.93-109; *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi*, (Der.Touraj Atabaki, Gavin D. Brockett), (Çev. Can Cemgil), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s.1-21; *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler (1839-1950)*, (Der. D. Quataert, E. J. Zürcher), İletişim, İstanbul 1998; Kadir Yıldırım, *Osmanlı’da İşçiler (1870-1922)*, İletişim, İstanbul 2013.

³ Ahmet Halaçoğlu, “İngiliz Konsolosu Longworth’a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)”, *Belleten*, LXIII, 250/Aralık 2003, s.881-909.

oluşturuyordu⁴. Çoğu belgede bölge halkının “*memleketlerinin sengistan olması ve başka sûretle vasıta-i ticâret mefkûd bulunması hasebiyle karyelerine civâr bulunan Batum cibetine münhasıran amelelikle te'min-i ma'îşet etmek*” üzere gittikleri sık sık dile getirilmekteydi⁵. Halkın içinde bulunduğu ağır ekonomik koşullara ek olarak Tanzimat'la birlikte getirilen yeni vergiler ve çifte vergilendirme sorunları geçim şartlarını daha da ağırlaştırdı. 1849'da Batum sınırındaki köylerde yaşayan 600 Müslümanın din değiştirerek Rus vatandaşlığına geçmek istemelerinin asıl sebebi “*vergilerin ağırlığından ve asker vermekten olub...ve havali-i merkûmenin pek de zîraât yatağı yerler olmamasıyla abalisi muhtâc-ı ibsân ve i'âne-i seniyye bulunduklarından kendülerine tarh ve tabsis olunmuş olan tekâlif fi'l-bakîka derece-i tahammüllerinden bâri*” olduğundan kaynaklanıyordu⁶. Tarıma dayalı emek biçiminin oluşturduğu sosyal düzen de sık sık şikâyetlere konu oluyordu. Canik'te Hazine darzadelerin çiftliklerinde ortakçı olarak çalışan Ermenilerin toprak sahiplerine ödedikleri kiraya ek olarak temettü vergisiyle de sorumlu tutulmaları Rusya'ya göçe yol açmıştı⁷. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'ya gerçekleştirilen bir toplu göç hareketi göçün sebeplerini anlamamıza yardımcı olacak önemli bilgiler sunmaktadır. Trabzon Valisi Esad Muhlis Paşa, Gümüşhane sancağına bağlı Yağlıdere ve Santa köylerindeki Hristiyanların Rusya'ya göç hazırlıklarına başlamaları üzerine hem aileleri göçten vaz geçirmek, hem de göç sebeplerini öğrenmek amacıyla vali yardımcısı Dimitraki Efendi'yi görevlendirmiş, o da köylülerle görüşükten sonra hazırladığı layihayı Dâhiliye Nezaretine sunmuştur. Köylüler, göç kararı almalarında arazinin verimsiz olması, önceden göç edenlerin askerlik bedellerinin de geri kalan köylülere yüklenmesi ve daha önce Rusya'ya göç edenlerin propagandalarının etkili olduğunu belirtmişlerdi⁸.

⁴ Canik'te Hazine darzadelerin çiftliklerinde ortakçı olarak çalışan Ermeni köylülerin göç etmelerinin en önemli sebebi aşırı nüfus yoğunluğuydu. “...*bunların merki-i şikâyete koydukları mevaddın birincisi sâkin oldukları mahallerin nüfûs-ı mevcûdenin ihtiyacatına adem-i kâifâyeti cibeti ...*”. BOA, *AYD.d.*, 929, s.29. 12 S 1285/4 Haziran 1868; Cumhuriyet döneminde nüfus yoğunluğu göç sebebi olmaya devam etmekteydi. Geniş bilgi için bkz. Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s.414.

⁵ BOA, *DH.MKT.*, 2160/7. 2 N 1316/14 Ocak 1899; BOA, *DH.MKT.*, 1154/48. 7 S 1325/22 Mart 1907; Bireysel bazı örnekler de belgelere yansımıştır. Örneğin, tarım arazilerinin azlığından ve toprakları olmadığından Havza'da on altı Rum hane Batum'a göç etmiştir. BOA, *DH.TMIK.M.*, 42/30. 18 Ta 1313/30 Ekim 1897.

⁶ BOA, *A.MKT.*, 218/75. 22 N 1265/12 Ağustos 1849; BOA, *MVL.*, 686/51.

⁷ BOA, *AYD.d.*, 929, s.198. 10 C 1294/21 Haziran 1877; BOA, *AYD.d.*, 929, s.58. 8 N 1285/23 Aralık 1868; Başka bir belgede vergilerin ve Tersane-i Âmire'ye ödemekle sorumlu tutuldukları kendir bedellerinin aşırı yüksek olması sebebiyle göç etmek istedikleri belirtiliyordu. BOA, *AYD.d.*, 929, s.29. 12 S 1285/4 Haziran 1868.

⁸ BOA, *İ.DH.*, 601/41878. 24 B 1286/30 Ekim 1869; BOA, *AYD.d.*, 928, s.175. 7 Ş 1286/11 Kasım 1869; Kars ve Erivan'a göç eden Osmanlı vatandaşları “*öte tarafa hıretleri ba'zı teşvikât-ı ecnebiyeden neş'et eylediği*”ni belirtmişlerdir. BOA, *Y.A.HUS.*, 283/28. 20 R

Askerlik yükümlülüğü ve özellikle gayrimüslimler üzerinde büyük bir ekonomik baskı oluşturduğu anlaşılan bedel-i askerî ödemelerinden kurtulmak isteği de önemli bir faktördü⁹. Örneğin, Kemer kubbe Mahallesi ahalisinden Çakmakçı Zehiroğlu Hasan kur'a-i şer'îye çıkması üzerine din değiştirerek Rusya'ya gitmiş, burada Rus vatandaşlığına girerek geri dönmüştü. Belge benzer yola başvuran önemli sayıda “*emsâlinin*” bulunduğunu belirtiyordu¹⁰. II. Meşrutiyet dönemi askerlik yükümlülüğü için önemli bir dönüm noktası kabul edilebilir. 7 Ağustos 1909'da imparatorluğun tüm vatandaşlarına askerlik yükümlülüğü getiren fermanın yayınlanması önemli dalgalanmalara sebep oldu. O zamana kadar bedel ödeyerek askerlikten muaf tutulan gayrimüslim vatandaşların silahaltına alınmaya başlanması göç kararlarında etkili oldu. Savaş zamanlarında yurtdışı işçi göçleri daha da artıyordu. 1911 yılında Balkan savaşlarının başlaması sırasında seferberlikten kaçan birçok Osmanlı vatandaşı işçi olarak Batum'a gitmeyi tercih etti. Bunlar içinde önemli sayıda Müslüman da bulunuyordu. Savaşın ardından geri dönen işçiler Batum'da özellikle maden sahalarında işçi açığına yol açtı¹¹.

Ermeni isyanlarının oluşturduğu ağır siyasî hava, gayrimüslimlerin Rusya'ya duyduğu dinî sempati ve devlete olan güvensizlik duygusunun yanı sıra Rusya'nın politik olarak göçü desteklemesinin göçlerin artmasında önemli etkisi oldu¹². Rusya bilinçli bir politikayla Doğu Karadeniz'deki Rumlar ile Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin göçünü sürekli teşvik etmiş, göçmenlerin taşınma masraflarını karşılamış, on yıl vergiden muaf tutarak göç eden Müslümanların topraklarını Anadolu'dan gelen Ermeni ve Rum göçmenlere tahsis etmiştir. Ayrıca, kalabalık Ermeni diasporasının bulunduğu Tiflis ve Batum şehirlerinde önde gelen Ermeni örgütlerinin temsilciliklerinin bulunması göçmenleri cesaretlendiriyordu¹³.

1311/30 Ekim 1893; Başka bir belge de benzer ifadeler yer almaktadır. “*uygunsuz bir takım makûlenin terğîbât ve teşvîkât-ı desâyisâmîzâlerine her nasıl ise tâbî' olarak...*”. BOA, İ.MTZ.(04), 3/76. 28 Ca 1278/2 Aralık 1861; “*bunların öte tarafa hicreti ba'zı teşvîkât-ı ecnebiyeden neş'et eylediği hükümet-i seniyyeye tabakkekuk etmiş...*”. BOA, Y.A.HUS., 283/28. 15 R 1311/25 Ekim 1893.

⁹ “*Bayezîd Sancağı dâhilinde...Yezîdi tâifesinden ...bedel-i askerî vermemek üzere bunlardan mukaddemâ hizmet-i askeriyeden kurtulmak üzere Rusya ülkesine geçmiş olan bin hânenin...*”. BOA, A.MKT.MHM., 354/37. 7 L 1282/23 Şubat 1866.

¹⁰ BOA, AYD.d., 930, s.112. Gurre C 1292/4 Temmuz 1875; Osmanlı vatandaşı İvan Arslanof Kutaisi'ye göç ederek burada evlenmiştir. On yıl sonra geri döndüğünde askerlik göreviyle mükellef tutulması çeşitli sorunlara yol açmış, bu sorunlar konsoloslukla yapılan görüşmeler sonucu çözülebilmıştır. BOA, HR.MKT., 365/106. 21 C 1277/4 Şubat 1861.

¹¹ “*Selections from the British National Archives on Adjara 1830-1921*”, *Adjara and the Russian Empire 1878-1917, II*, Second Edition, (Ed. Aslan I. Abashidze), Aslan I. Abashidze Historical Documents Centre Publications, s.640-641.

¹² Selim Hilmi Özkan, “Osmanlı Devleti'nden Gürcistan'a Ermeni Göçü ve Tiflis'de Ermeni Faaliyetler (1878-1915)”, *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, 62/Eylül-Aralık 2014, s.1800-1809.

¹³ Kamil Ağacan, “Ermenistan-Gürcistan İlişkileri”, *Ermeni Araştırmaları*, 19/Sonbahar 2005, s.2.

Rus topraklarında gelişen sanayinin ortaya çıkarmış olduğu yeni iş sahaları ve yüksek ücretler, ücretli işçileri cezbeden unsurlardı. Bölgede XIX. yüzyılın ikinci yarısında gelişmeye başlayan sanayi 1870'ten itibaren derinden petrol çıkarılmasını mümkün kılan yeni tekniklerin ve malzemelerin kullanılmaya başlanmasıyla daha da hızlandı¹⁴. Bu gelişme Kafkasya'da petrol sahalarında, fabrikalarda ve şehirleşme ile birlikte gittikçe ticarileşmeye başlayan tarım sektöründe insan gücüne olan ihtiyacı artırdı; hızla büyüyen ve nüfusu artan şehirler işçiler için kolay iş bulma fırsatları sunuyordu. 1828 ve 1860 yılları arasında Rusya'ya 263,000 yabancı yerleşmişti ki bu da yılda ortalama 8,000 kişi etmektedir. Devam eden artış miktarı takip eden kırk yılda ortalama 66,000 kişiye çıkmış, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde ise 1,251,000 kişiyle yılda ortalama 83,000'e ulaşmıştır. 1901'de Bakü'deki petrol üretimi 1870'teki üretim düzeyinin 450 kat fazlasına ulaşmıştı. Bu oranlar Rusya'ya göçte sanayileşme ve ticaretin önemli bir etken olduğunu göstermektedir¹⁵. Osmanlı devletinin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılarının aksine Rusya'ya giden işçilerin memleketlerine döndüklerinde gösterişli konaklar yaptırılmaları, zamanla şehirlere göç ederek sınıfsal değişim sürecine girmeleri ve üst sınıfa has müreffeh yaşam sürmelerinin doğurmuş olduğu gıpta göçü teşvik etmiştir¹⁶.

Rusya'nın Karadeniz ve Kafkasya havzasında gerçekleştirmeyi başardığı entegrasyon sonucu kıyı ile iç bölgelerin irtibatının artması ekonomik şartların nimetlerinden yararlanmak isteyenleri bölgeye çekti. Özellikle XIX. yüzyılda gemilerin yanaşabileceği iskelelerin yapılması, liman şehirleri arasında ticarî hareketliliğin artması ve yeni döşenen demiryolları yoksul kalan Osmanlı bölgelerinden pek çok insanın çalışmasına imkân veren yeni iş sahaları ve gelir kapıları açmıştı. Bu şartlar içinde, gittikçe gelişen ve sanayileşen Bakü, Tiflis, Batum, Poti ve Karadeniz'in kuzeyindeki liman şehirlerine Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'den ulaşmak her açıdan daha kolay hale gelmişti¹⁷.

¹⁴ D. Ghambashidze, *The Caucasian Petroleum Industry and its Importance for Eastern Europe and Asia*, The Anglo-Georgian Society, London 1918, s.8-10; Hakimian, *a.g.m.*, s.451; İran ile Hazar'ı Karadeniz'e bağlayan yolların inşası, yine Poti'nin demiryolu ile Bakü ve Hazar'a bağlanmasının Hindistan ile doğrudan bağlantıyı mümkün kılması sonucu Trabzon limanının ticarî potansiyelini kaybetmesi halkın refah seviyesini doğrudan etkiledi. Geniş bilgi için bkz. Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline a Route", *Middle East Studies*, Vol.I, No.1 (Jan.,1970), s.18-27; Y. Eyüp Özveren, "A Framework for the Study of the Black Sea World, 1789-1915", *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol.20, No.1 (Winter, 1997), s.77-113; A.Üner Turgay, "Trabzon", *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol.16, No.4, (Fall 1993), s.435-465.

¹⁵ V.V. Obolensky, Ossinsky, "Emigration From and Immigration Into Russia", *International Migrations II*, (Ed. Walter F. Willcox), 1931, s.565, 579; Hasan Hakimian, "Wage Labor and Migration: Persian Workers in Southern Russia, 1880-1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.17, No.4 (Nov.1985), s.443-462; John P. McKay, "Batum Oil and Transcaucasian Pipelines, 1883-1891: A Study in Tsarist Economic Policy", *Slavic Review*, Vol.43, No.4 (Winter 1984), s.604-623; J. D. Henry, *Baku An Eventful History*, Archibold Constable Co., London 1905.

¹⁶ Biryol, *a.g.e.*, s.83.

¹⁷ Christopher Clay, "Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth-Century Anatolia", *Middle Eastern Studies*, 34, 4/Oct.1998, s.24-25; Ruslar bölgede

Rusya'ya Göçün Tarihi Seyri: Reaya Göçünden İşçi Göçüne

İlk göçmenler Anadolu'da Ermeni ve Rumlardan, Rumeli'de ise Bulgar, Sırp ve Karadağlılardan oluşuyordu. Anadolu ve Rumeli'de sınıra yakın yerleşim yerlerinden birçok gayrimüslim aile Rusların da teşvikiyle yakın temaslar neticesinde Rusya'ya göç etmeyi tercih etti. Bu ilk göçler daha çok reaya göçü şeklinde cereyan etse de Rus tarafının refah seviyesi ve başka bazı etkenler göçmenlerin harekete geçmesinde etkili olmuştu. 1830'a kadar reaya göçü özelliğini muhafaza eden göçler giderek Müslümanların da katıldığı ücretli işçi göçüne dönüşmeye başladı¹⁸.

1860'a kadar Rusya'ya işçi göçü mevsimsel özellikler gösteriyordu. Gümüşhane çevresindeki Rum köylüleri her yaz geçici işlerde çalışmak üzere sınırı geçiyordu. İngiliz konsolos G. A. Stewens 10 Kasım 1857 tarihli konsolosluk raporunda göçmenler konusuna değinir.

“Civar köylerinden Santalı özellikle duvarcı, taşçı, tuğlacı ve inşaatçı yaklaşık 600 Rum ailenin Poti'ye göç etmek üzere olduklarını öğrendim. Orada Rus konsolosu, yapımı düşünülen yeni limanın ve kentin inşasında çalışacak olan bu kişilere verilmek üzere toprak ve başka ayrıcalıklar vaat etmiştir”¹⁹.

önemli yollar açmışlardı. Geniş bilgi için bkz. Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829*, Kitabevi, İstanbul 2012, s.1-7.

¹⁸ BOA, HAT., 776/36417-A. 29 Z 1246/10 Haziran 1831; Rusya, İslimiye taraflarındaki halka göç için baskı uygulamıştır. “...re'âya-yı mersümenin gitmeğe habişleri kendiliklerinden mi yolsa bir taraftan tabrike mi mebnidir anlaşılacak...”. BOA, HAT., 1162/45999. 29 Z 1246/10 Haziran 1831; Rusya ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan Edirne Antlaşmasınının 13. Maddesine dayalı olarak Kars, Pasinler, Tortum, Tercan, Bayburd, Kiği, Hınıs, Tekman, Malazgird, Çıldır, Muş, Van, Beyazıt ve Erzurum'dan çok sayıda Ermeni Rusya'ya göç etmiştir. BOA, HAT., 1042/43121. 16 N 1246/28 Şubat 1831; 1246/1831-1832'de yapılan bir sayıma göre Hınıs ve Tekman'dan 468, Tercan'dan 47, Bayburd'dan 143 ve Tortum'dan 361 hane Rusya'ya geçerek tabiiyet değiştirmiştir. BOA, HAT., 1040. 1246/1831-1832; BOA, HAT., 794/36840-I. 29 Z 1247/30 Mayıs 1832; BOA, HAT., 794/36840-J. 29 Z 1247/30 Mayıs 1832; BOA, HAT., 794/3684-C. 15 N 1247/17 Şubat 1832; “..Rusya dhyârına nakl eden Ermeni tâifesinin Erzurum ve Karsda kâin üçyüz aded hâne...”. BOA, HAT., 1099/44503. 29 Z 1235/7 Ekim 1820; “Samakocuk Nezareti ve Silistre Eyaleti sâir bu havali kazâlarında kadîmden olan re'âyanın üç bölükde iki bölüğü mukaddemleri Rusyalıya gidub...”. BOA, HAT., 1047/43226. 13 R 1246/1 Ekim 1830; BOA, HAT., 739. 29 Z 1245/21 Haziran 1830; Ahyolu ve Misevri kazalarından Rus topraklarına göç eden bir kısım halk geri döndü. Geniş bilgi için bkz. BOA, HAT., 776/36417. 25 Ra 1246/13 Eylül 1830; BOA, İMTZ.(04), 3/79. 29 B 1278/31 Ocak 1862; BOA, İMTZ.(04), 3/76. 28 Ca 1278/2 Aralık 1861; Geniş bilgi için bkz. Gülsoy, *a.g.t.*; Beydilli, *a.g.m.*, s.366-434.

¹⁹ FO 524/10'dan naklen Anthony Bryer, “The Crypto-Christian of The Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond”, *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus, 800-1900*, Varioum Reprints, London 1998, s.42; Özgür Yılmaz, “Pontus Meselesinin Tarihsel Kökenleri: XIX. Yüzyılda Trabzon Rumları Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, 31/2008, s.169.

Palgrave'in tahminine göre 1867'de Batum ve Poti yoluyla Trabzon'dan Rusya'ya gidenlerin sayısı 24,000 başka yerler de buna eklendiğinde 30,000 kişiyi buluyordu. Trabzon İngiliz konsolosunun 1872'de belirttiğine göre, hem Hristiyanlar, hem de Müslümanlar demiryolu hatları gibi altyapı inşaatlarında çalışmak üzere Rusya tarafına gidiyorlardı²⁰.

Rus hükümetinin teşvikleri göçü giderek artırdı. İngiliz konsolosluk raporuna göre, Rusya, az sayıda Rus asıllıya karşılık Kafkasya bölgesinde Müslüman nüfusun çoğunluğu karşısında buna mecbur kalıyordu. Rusya sınır bölgesinde nüfusu dengelemek için Osmanlı'dan gelen çok sayıda Ermeni'yi Erivan ve Kars çevresine yerleştirdi²¹. Aynı zamanda, Rusya'nın güneye doğru genişlemesi üzerine Rum halk da Tiflis'in güneyi ile Kars-Ardahan ve Erivan bölgesine göç etmeye başladı. Ruslar, Rumların Kafkasya'ya göçünü de sürekli ve planlı şekilde cesaretlendirdiler. 1878-1918 arasında iyi organize edilmiş ve planlı Rum göçü, 70 bin Rum göçmeni harekete geçirmiş, bu göçmenler Ruslar tarafından Kars-Ardahan, Soğanlık, Oltu ve Kağızman çevresine yerleştirilmişti²².

Rusya'ya göç edenler genellikle Balkanların sınır bölgelerinden Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'in yakın ve uzak köy ve kazalarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun her yanından gelen Ermeni, Rum, Sırp, Bulgar ve Müslümanlardı. Göç 1860'da büyük ivme kazanarak Gümüşhane, Bucak ve Giresun, XX. yüzyılın başında ise Canik bölgesine kadar genişledi. Bucak ve Giresun çevresinden ilk büyük göç 1861'de gerçekleştirilmişti. Göçler artarak devam etti. Bölgede "*madenlerin dahi tatili kendilerini emr ü idarede dıçar-ı ıztırab*" eylemesi üzerine bölgedeki Rum halk Rusya'ya kalıcı göç etmek yoluna gitmişti. 1882'de bölgedeki 450 hane Rum Rusya'ya göç etmek üzere emlaklerini satarak resmî başvuruda bulundu²³. Topraksız köylülük ve marabalık ilişkileri göçlere büyük ivme kazandırdı²⁴. Maçka çevresinde yerleşik halktan bir çok kimse

²⁰ Bryer, *a.g.m.*, s.42.

²¹ Abashidze, *II*, s.230.

²² 1920-1921'de bölgeye yerleşen Rum göçmenler tamamen Yunanistan'a göç etmişlerdir. Geniş bilgi için bkz. Michel Bruneau, "The Pontic Greeks, from Pontus to the Caucasus, Greece and the Diaspora", *Journal of Alpine Research*, 101-2(2013), s.1-9.

²³ "*Gümüşhane'de bulunan Rumlardan iki bin kişinin maâ famiyya Rusya memâlikine hicret ettikleri gibi rebâbin çok kesânın dahi tabiyye-i hicret bulduklarına ve bunların bu sûretle azîmetleri ma'den 'amelîyatınca evvelki derecede iş bulamayarak zarûrete dıçar olmalarından neş'et edüb ma'denler kemâfi's-sâbık işlettirilecek olsa hicretin fâsıla önü alınacağıma...men'i esbâb ve vesâil-i seri'âsının hakîmâne istikmâli lâzım ve lâbüd bulunmuş ve ma'denler hakkında ..tedâbir dahi sûret-i münâsibe ve mü'essirede bi'l-icrâ...*". BOA, AYN.d., 933. 19 C 1299/7 Mayıs 1882.

²⁴ "*Alucra kazası kaymakamlığının beyân olunan tahrirâtı kazanın dağlık ve arazi si sık bulunduğū. Rusyanın Anapa cibetlerine amelelik etmek üzere firâren savuşmakda olduklarından...*". BOA, İ.MVL., 478/21649. 21 Ra 1278/27 Eylül 1861; BOA, İ.MVL., 478/21649. 9 C 1279/1 Aralık 1862.

“*ahalisinin ekserisi Trabzonda ve Rusya taraflarında taşçılık ve rençberlik ve dersaâdetde kazgancılık ve yorgancılık sanatlarıyla meşğul.....*” idi²⁵.

Göç, XX. yüzyılın başında Doğu Anadolu’nun ücra yerleşim yerlerine kadar genişledi. Yüzyılın başında sınıra epeyce uzak Hakkari, Sivas, Erbaa, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ ve Ahlat ile Rus sınırına yakın Keskin, Namervan, Vakıf, Van, Trabzon, Ordu, Giresun, Tirebolu, Alucra, Hopa, Arhavi, Sürmene, Of ve Erzurum gibi yerlerden yoğun işçi göçü gerçekleşiyordu²⁶. 1320/1903 tarihli tahriratta “*Namervan kazası ahalisinin kısm-ı azamı amelelik için Rusya’ya*” gittikleri belirtiliyordu²⁷. Trabzon eyaleti halkının “*kısm-ı azamı arazinin darlığından dolayı her sene Rusyaya giderek rençberlik ve amelelikle temin-i mâişet etmekte*” idi²⁸.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Sohum çevresinde yaygınlaşmaya başlayan tütün tarımının tarımsal emek talebini artırması Karadeniz’in kıyı kasabalarından çok sayıda işçiyi bölgeye çekti. Rusların resmî müsaadesi hatta teşvikiyle Türk, Rum ve Ermeni göçmen işçiler arasında tütün tarımına başlayanlar bile bulunuyordu. Emek talebi çocuk işçiliğini de yaygınlaştırdı. Sohum çevresindeki tütün çiftliklerinde çalışmak üzere sahil kasabaları ve sınıra yakın yerlerden toplanan küçük çocuklar çalıştırılmak üzere Sohum’daki tütün çiftliklerine götürülüyordu. Elizavatpol ve Bakü çevresindeki çiftliklerde işçi emeği İranlı mevsimlik işçilerden sağlanırken, Novorossiysk’ten Batum’a kadar uzanan geniş coğrafyada özellikle de Batum, Anapa ve Sohum çevresinde işçi emeği Osmanlı göçmenlerinden sağlanıyordu²⁹. Lazistan Sancağı kazaları özellikle de Of ve Sürmene’den “*bilâ pasaport sekiş on yaşlarında çocukları tahsillerden ayırtub ebven ücretle Sohuma getirerek bir sene*” tütün çiftliklerinde çalıştırmaktaydılar. Çocuklar tarım alanları dışında altyapı çalışmalarında da çalıştırılıyordu. 1879’da yol yapımı için Rusya’ya gidecek işçilerin arasında çocuklar da bulunuyordu³⁰.

²⁵ Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, cild-i evvel, (Şehir ve matbaa kaydı yoktur).

²⁶ “*..rençberlik için dâima Rusyaya gidiib gelen takımdan oldukları...*”. BOA, BEO., 3688/276561. 21 Z 1327/3 Ocak 1910; “*Bitlis ahalisinden olubda amelelik etmek üzere Rusyaya azîmet ve andet eylemekte bulunan neferân ve rençber gürûbundan Erzurum ve Trabzon ahalisinden Rusyaya giden amele...*”. BOA, BEO., 3688/276561. 11 Z 1327/13 Ağustos 1896; BOA, DH.MKT., 2115/106. 26 Ca 1316/12 Ekim 1898; BOA, DH.MKT., 2707/47. 21 Za 1324/1 Mayıs 1899; BOA, DH.MKT., 2860/71. 15 Haziran 1325/28 Haziran 1909; BOA, ŞD., 617/16. 3 S 1301/3 Aralık 1883; BOA, İ.MVL., 482/21870. 7 Ra 1279/1 Eylül 1862; BOA, DH.MKT., 2843/65. 11 Haziran 1325/24 Haziran 1909; BOA, HR.TO., 90/76. 4 Eylül 1300/16 Eylül 1884; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008, s.360.

²⁷ BOA, DH.MKT., 651/25. 13 Z 1320/12 Mart 1903

²⁸ BOA, BEO., 3003/225174. 13 M 1324/9 Mart 1906.

²⁹ BOA, DH.MKT., 1154/48. 7 S 1325/22 Mart 1907; TKS, 2108, s.91, N 1317/Ocak 1900; Marr, *a.g.e.*, s.91; Hakimian, *a.g.m.*, s.450.

³⁰ BOA, Y.A.HUS., 160/37, 21 S 1296/13 Şubat 1879.

“Tütün zer‘ etmek için küşâd ettikleri beher çiftliklerde derecesine nisbetle laâkal yetmiş seksen nefer amele çalışdırmakda oldukları gibi ... yevmiyeleri ehven dokuz yaşından on beş yaşına kadar küçük çocukları bilâ pasaport peder ve mâderlerinden firar ettirmek veyahûd irâe ettikleri ticârete onları dabi aldatarak me‘zûniyetlerini istihsâl ile Sohuma getirmekte ve sekiz on mah bunları çalıştırdıktan sonra ekserileri istihkâklarını tesviye etmeksizin yanlarından tard ve teb‘id eylemekte olduklarından çocuklar kabve köşelerinde sürünmekte ve bu sûretle ablaklarını tahrib ile bir takım gayr-ı meşrû‘ ahvalâta cür‘et eylemekte”

olduklarının anlaşılması, çocuk istismarının yaygınlaşması ve çeşitli sağlık ve barınma sorunlarının ortaya çıkması üzerine 15 yaşından küçük çocukların Rusya'ya geçişi yasaklandı. Yasağın ardından Osmanlı-Rus sınırında uygulanan sıkı kontrol bazı yasadışı yolları da ortaya çıkarmıştı. Sınır kaçakçılığı yaygınlaştı. Çocuk işçiler geceleyin gizlice denizyoluyla Batum'a götürülmekteydi³¹.

Çocuklar ve aileler nezdinde bölgeyi çekici kılan esas unsur işçilere ödenen yüksek ücretlerdi. Tütün işçilerine Osmanlı tarafına oranla daha yüksek ücretler ödeniyordu. Kadınlar yaklaşık 35 cent, daha çalışkan ve işinde uzman olanlar 80 cent, çocuklar ise 25 ile 40 cent arasında değişen oranlarda günlük ücret alıyorlardı. Genellikle fabrikalarda çalışan erkek işçilere ise 18 ile 35 ruble arasında değişen miktarlarda aylık ücret ödeniyordu³². Yetişkin erkeklere kıyasla daha düşük ücretlerle istihdam edilebilmeleri kadın ve çocukları tercih edilebilir kılıyordu. Elimizde bir karşılaştırma verisi olmasa da muhtemelen Rusya'da işçilerin bir yılda kazandıkları gelir İstanbul'da elde edilen gelirden daha yüksekti. XIX. yüzyılın son on yılında Rusya'da gelir oranı önceki 10-12 yıla göre daha da artmıştı³³.

³¹ BOA, *DH.MKT.*, 956/26. 24 M 1323/31 Mart 1905; Osmanlı devleti bölgede tütün tarımının gelişmesinden rahatsızdı. BOA, *ŞD.*, 2693/2. 6 Za 1317/7 Mart 1900; BOA, *DH.MKT.*, 956/26. 24 M 1326/27 Şubat 1908; Abashidze, *III*, s.507; İlegal geçişler müslüman işçiler arasında da yaygındı. Ali Altaş hatıralarında nakletmektedir. “*Babam, Behlül Takoş, köyde babası ölüp yetim kalınca, 1890'larda bir çakın ekmek ve peynirle pasaportsuz bir halde Çoruh nebrini aşp Batum'a gitmiş. Oradan da Yalta'ya geçmiş.*” Biryol, *a.g.e.*, s.105.

³² “Report on the Tea Industry of the Caucasus by Mr. Consul P. Stevens”. Batoum, 28 Mayıs 1903. Abashidze, *II*, *a.g.e.*, s.507; Göçmen işçi ücretlerini imparatorluğun diğer yörelerindeki işçi ücretleriyle karşılaştırmak da mümkündür. 1906'da Selanik'te kalifiye olmayan işçiler 5-8 kuruş yevmiye, kalifiye erkek işçiler 15, kadın ve çocuk işçiler ise 3-8 kuruş arasında değişen oranlarda ücret alıyordu. Donald Quataert, “Fabrika Bacalarından Tütün İlk Dumanlar”, *Selanik 1850-1918*, (Haz. Gilles Veinstein), (Çev. Cüneyt Akalın), İletişim, İstanbul 2014, s.202; Ergani bakır madeninde çalışan bir maden işçisi 1899 tarihinde 6 kuruş yevmiye/günlük ücret almaktaydı. M.Bülent Varlık, “Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, IV*, İletişim, İstanbul 1985, s.917-921; 1902'de İstanbul'da iplik fabrikasında çalışan işçi 2-10 kuruş arasında ücret almaktaydı. Donald Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, (Çev. Tansel Güney), İletişim, İstanbul 2013, s.87-88.

³³ Rusya'nın yeni yollar açması sonucu meydana gelen gelişmeler özetlenmiştir. “*Rusyalıların Poti yolunu tervîc ve imkânı derecesinde müsa'adât ile umur-ı nakliyyeyi teshîl eylemelerinden dolayı tüccâr-ı ecnebîye bi't-tabî' o tarafa mütemayil olub bu ise Trabzon yolunun fevâidini*

Rusların idaresine geçen Kars'ta 1893'te yapımına başlanan demiryolu işçi talebini iki katına çıkardı. Bölgede inşasına başlanan demiryolu ve karayolu için gerekli işgücü gayrimüslimleri Rus topraklarına göçme hususunda cesaretlendiriyordu³⁴. Bayındırlık çalışmalarının gerektirdiği emek ihtiyacı büyük oranda inşaat işlerinde uzmanlığıyla tanınan Osmanlı Ermenilerinden sağlanıyordu. 1897 Rus resmî kaynaklarına göre Kars, Anapa, Kuban ve Kutais gibi Kafkasya'daki muhtelif şehirlerde 86,323 Osmanlı vatandaşı yaşamaktaydı. Bu sayının 32,273'ü Ermenilerden oluşuyordu³⁵.

Ermenilerin siyasî karışıklıklar çıkarmaları üzerine sınırın sıkı şekilde denetlenmesi işçi göçünü önemli oranda etkiledi. Rusya'ya göçün ve sınır geçişlerinin sıkıca denetlenmesi özellikle İran sınırına yakın Van ve Eleşkirt çevresindeki Ermenilerin İran'a yönelmesine yol açtı³⁶. Ermenilerin kontrollerin daha gevşek tutulduğu İran üzerinden Rusya topraklarına geçmeye başlaması İran sınırında da kontrollerin artırılmasına sebep oldu³⁷. Sadrazamlık tezkeresinde duruma dikkat çekilerek "*Rusyaya geçmeyeceklerine dâir teminât-ı lâzîme alındıktan sonra pasaport verilmesi münâsib*" görülmüyordu³⁸.

XIX. yüzyılın sonuna doğru, Bakü'de petrol sanayiinde meydana gelen gelişmeler işçi emeğine talebi daha da artırdı. Sanayinin gelişmesiyle birlikte şehre yaz ve kış aylarında Volga çevresi, Osmanlı toprakları ve İran'ın özellikle sınır bölgeleri olmak üzere üç ayrı yerden işçi geliyordu. 1913'te resmî verilere göre Kafkasya'da petrol sanayiinde çalışan işçi sayısı 60,000 kişi idi. Bunun 46,000'i Bakü'de çalışıyordu. İkinci en önemli petrol sahası konumundaki Grozni'de 7,572, Maikop'ta ise 1,270 işçi çalışıyordu. Etnik kökenlerine göre, işçilerin % 54'ü İranlı ve Tatar, %23'ü Rus, % 19'u Ermeni ve %3.2'si Gürcülerden oluşuyordu³⁹.

ihlâl edeceğinden buna karşılık bizce bi'l-mukâbele irâe-i teshîlât olunması icâb-ı hal ve maslabât bulunduğundan mehbûs-ı anı olan resm-i müdürü kaldırıldığı takdirde" BOA, AYN.d., 929. 4 M 1290/3 Mart 1873; Clay, *a.g.m.*, s.17; "Report on the Tea Industry of the Caucasus by Mr. Consul P. Stevens". Batoum, 28 Mayıs 1903. Abashidze, II, *a.g.e.*, s.507.

³⁴ BOA, HR.SYŞ., 2796/20; Clay, *a.g.m.*, s.24-25.

³⁵ BOA, DH.MKT., 2115/106. 26 Ca 1316/12 Ekim 1898; Clay, *a.g.m.*, s.1-32.

³⁶ BOA, DH.MKT., 1698/69; BOA, DH.MKT., 1713/107.

³⁷ "Hakkari sancağı dâhilinde mütemekkin Nastûri tâifesinden pek çok kimselerin teb'â-i devlet aliyeden olduklarından ve Rusyaya berây-ı ticâret gidiüb bu kere İran tarikiyle memleketlerine avdet edeceklerinden..." BOA, DH.TMIK.M., 13/68-1, 20 Ra 1314/29 Ağustos 1896.

³⁸ "Canik Sancağı abalisinden olub bundan mukaddem Rusya memâlikine hicret etmiş olan bristiyanların bu kere izhâr-ı nedâmet ve peşimani ile Soğucak ve Sohüm iskelelerinden avdet etmeleriyle baklarında ...memleketlerine müreffehen i'zâm ve iskânları emrinde masrûf olan..." BOA, AYD.d., 929, s.85. 6 S 1286/18 Mayıs 1869; BOA, AYD.d., 929,s.71. 22 Ra 1286/2 Temmuz 1869; BOA, HR.MKT., 365/106. 21 C 1277/4 Ocak 1861; BOA, DH.TMIK.M., 111/40. 7 Ra 1319/24 Haziran 1901.

³⁹ Geniş bilgi için bkz. D. Ghambashidze, *a.g.e.*, s.21-22;

Sanayileşmesini geç tamamlayan Batum şehrinde de benzer bir sürecin yaşandığını rakamlardan takip etmek mümkündür. Batum'da işçi sayısı 1882'de 465, 1890'da 6,795 ve 1897'de ise 11,249'a çıkmıştı. XX. yüzyılın başında 30 bin civarında nüfusa sahip şehirde yalnızca limanda çalışan işçi sayısı 11 bin civarındaydı. Batum'da bulunan işçiler yerli Gürcüler yanında Türk, Rus, Ukraynalı, Estonyalı, Ermeni, Polonyalı, Rum, Abhaza, Yahudi, Osetyalı, Alman, Bulgar ve Sırp olmak üzere çok çeşitli milletlerden oluşuyordu⁴⁰. Şehir, Osmanlı topraklarından büyük oranda işçi çekmeye başlamıştı. Batum'un sanayi merkezi olması yanında petrol ihraç eden liman konumuna yükselmesi şehirde emek talebini artırmıştı. Şehirde petrolün depolanması için çalışan tenekeci ve sandıkçı gibi petrole dayalı işçiler kolaylıkla iş bulabiliyorlardı. Tankerlerin seferlere başlamasından sonra işçiye olan talepte azalma görülse de işçi ihtiyacı bundan sonra da devam etmiştir⁴¹. Göçmenlerin istihdam alanları daha çok madencilik, petrol gibi ağır çalışma koşullarının egemen olduğu alanlardı. Şehir, Rusya'ya gurbete çıkanların ilk durağı ve kavşak noktasıydı. Buraya ulaşan göçmenler daha sonra Petrograd, Talin, Odessa, Sivastopol, Moskova, Kırım, Mugilov, Berdiçev, Vilnius, Grodno, Minsk, Rostov, Yalta, Riga, Ryazan, Kefe, Kazan, Tiflis, Gence, Kiev, Varşova, Soçi ve Poti gibi şehirlere dağılıyorlardı⁴².

Rumeli'de ise Tuna nehri kenarında bulunan Vidin ve Adakale gibi Rus sınırına yakın yerleşim yerlerinden ağır emek gerektiren liman işlerinde çalışmak üzere gidiyorlardı. Yeni inşa edilen Odesa ve Kırım'da girilen büyük bayındırlık faaliyetleri işçilerin iş bulmasını kolaylaştırıyordu⁴³. Hatta İstanbul'daki bekâr işçiler de mevsimlik işlerde çalışmak üzere Rusya tarafına geçiyordu. Rusya, Ahyolu Burgosu'nda şose yol yapımında çalıştırmak üzere İstanbul'daki bekârlardan 500 işçi getirtmişti. Yoğun talep karşısında hükümet işçi yazımını belli kurallara bağlayan bir talimatname yayınlamak zorunda kaldı. Bu talimat doğrultusunda Rus vatandaşı Kırkor tarafından Galata Perşembe Pazarında yaklaşık 100 işçi daha yazılmıştı. Tutulan kayıtlara göre işçilerin tamamına yakını Doğu Anadolu'dan özellikle de en fazla Muş ve Hizan olmak üzere Erzurum, Van, Harput, Diyarbakır ve Kayseri

⁴⁰ Mustafa Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, TTK, Ankara 2014, s.23-24.

⁴¹ Reşid Safvet, "Kafkas Etekleri, Türk Ticaret Yolları", *Yeni Mecmua*, 43/9 Mayıs 1918, s.335-336.

⁴² Kafkasya'daki sanayi şehirlerine Rusya'nın kırsal bölgeleri ve İran'dan da kalabalık göçler gerçekleşiyordu. Bölgeye yaz ve kış aylarında Volga, Trans-Kafkasya, İran ve Kafkasya'dan köylüler akın ediyordu. Geniş bilgi için bkz. D. Ghambashidze, *a.g.e.*, s.21-22; BOA, *İMSM.*, 26/717. Tarihsiz; BOA, *DH.MKT.*, 1574/76. 3 Ka 1304/15 Aralık 1888; BOA, *DH.İ.U.M.*, 84-2/34. 3 Ks 1321/16 Ocak 1906.

⁴³ BOA, *HR.HMŞ.İŞÖ.*, 181/18. 15 Haziran 1326/28 Haziran 1910; "Adakale abalisinden olub fukara-i ballerine binâen hammallık ve amelelik etmek üzere Rusyaya gitmekte olan...". BOA, *DH.SN.THR.*, 13/64. 23 Ta 1326/5 Kasım 1910.

şehirlerinden İstanbul'a gurbete gelen gayrimüslimlerden oluşuyordu. İşçilerin yalnızca 18'i Müslüman idi⁴⁴.

1902-1905 grevleri sırasında çıkan karışıklıklar sonucu Kafkasya'daki ekonomik durumun kötüleşmesi Osmanlı işçilerinin işten çıkarılmalarına sebep oldu. Limanlardaki karışıklıklar işçiye talebi azaltmıştı⁴⁵. İsyanın önemli merkezlerinden biri olan Batum'daki Turesky Pazar olayları sırasında askerler ve göstericiler tarafından yağmalanmış, özellikle Osmanlı esnafı bu durumdan önemli oranda zarar görmüştü. Bunun üzerine Osmanlı Hariciyesi vatandaşlarının can ve mal güvenliğinin sağlanması için Rus hükümetine nota verdi⁴⁶. Ardından Osmanlı vatandaşlarını tahliye etmek üzere Batum, Poti, Sohum ve Novorski iskelelerine Hudeyde vapuru gönderildi⁴⁷.

Rusya'ya yasadışı şekilde giden Ermeni işçilerin bir kısmı II. Meşrutiyet'in ilanının oluşturduğu olumlu havada geri döndü. Örneğin, Palulu Ermeni işçiler geri dönerek tabiyet değiştirmek zorunda kaldıkları Osmanlı vatandaşlıklarının geri verilmesini istemişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti olumlu havanın da etkisiyle talepleri olumlu karşılayarak gerekli kolaylığı sağlamıştı. 1908 tarihli tezkerede Rusya vatandaşlığına geçen; ancak daha sonra geri dönmek isteyenlerin devletlerarası bir antlaşma olmadığından eskisi gibi Osmanlı vatandaşı sayılmaları doğal bulunmuştur⁴⁸. 1910 yılında yaşanan ekonomik kriz işçileri de etkiledi. Ekonomik krizde mevcut işçilerin % 27'si işlerini kaybetmiş, ancak 1912'den itibaren yeniden eski duruma dönülmeye başlamıştı⁴⁹.

İyi tutulmuş ve kesin istatistikler bulunmadığından Rusya'ya göç eden Osmanlı işçilerinin toplam sayısını kesin olarak saptamak olanaksızdır⁵⁰. Reaya ile ücretli işçi göçü arasındaki farkı belirlemede yaşanan çeşitli zorluklar göçmen nüfus oranını

⁴⁴ BOA, *İD.*, 63532/8, 21 Şubat 1879; BOA, *Y.A.HUS.*, 160/37, 21 Şubat 1879; BOA, *İMTZ.(04).*, 3/76. 28 Ca 1278/2 Aralık 1861; Clay, *a.g.e.*, s.1-32; Bu göçler eskiden beri taşradan İstanbul'a doğru cereyan eden göçün yapısını değiştirerek dış göçe çevirmeye başlamıştır. Geniş bilgi için bkz. Cengiz Kırılı, "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul", *International Labor and Working-Class History*, No.60 (Fall 2001), s.125-140.

⁴⁵ Abashidze, III, s.520-521.

⁴⁶ "Askerler tarafından teba'â-i şahâneye âid dükkânların nebb ve garetine ba tekrar ibtidâr edilmiş..." BOA, *Y.A.HUS.*, 505/75. 19 C 1324/10 Ağustos 1906.

⁴⁷ "Rusyada şiddet-i şitâ ve ibtilâl hükümfermâ olmak ve vesâit-i nakliye mu'attal bulunmak itibariyle..." BOA, *ZB.*, 19/41. 29 Ks 1321/11 Şubat 1906.

⁴⁸ BOA, *BEO.*, 3399/254864. 21 Ş 1326/17 Eylül 1908; BOA, *DH.SYS.*, 67/1-6. 21 Ca 1330/9 Mayıs 1912.

⁴⁹ Ghambashidze, *a.g.e.*, s.23.

⁵⁰ Örneğin, Sivas'ta on beş yıl önce ticaret için Rusya'ya giden Ermeni Zerik oğlu Kapril ve Toros oğlu Mosis Kars'ta değirmencilik yaptıktan sonra memleketlerine dönmek üzere Kars konsolosluğuna pasaport için başvuruda bulunmuştu. BOA, *DH.TMIK.M.*, 77/75, 23 Eylül 1315/5 Ekim 1899.

tahmin etmemizi olanaklı kılmamaktadır. Bu zorluğun en başta gelen sebebi özellikle gayrimüslimler arasında reaya göçü ile ücretli işçi göçü ayrımının imkânsızlığından kaynaklanmaktadır. İkincisi, özellikle Ermeni ve Rumlar arasında yasal olandan bile fazla sayıda işçinin yasadışı yollarla Rusya'ya gitmesidir. İşçilerin pek çoğu yasadışı yollardan sınırı aşmış veya Osmanlı resmî belgelerini kullanmamıştı ve bu sebeple de hiç kaydedilmemişti. Üçüncüsü, göçlerin durumunu tespit edebileceğimiz XIX. yüzyılın başındaki resmî Nüfus sayımlarının kaydedildiği Nüfus Defterlerinin araştırmaya açık olmamasıdır. Arşivlerde göç miktarlarını topluca öğrenebileceğimiz belgeler de bulunmamaktadır. Osmanlı idaresi de Ermeni göçlerinin artması üzerine taşra idarecilerine göçlerin miktarının tespitiyle ilgili yazılar göndermiştir; ancak bu yazılarda da toplu sayılara ulaşılammamaktadır⁵¹.

Mevcut Osmanlı belgeleri kesin rakamlar vermese de önemli sayıda işçi göçünün gerçekleştiğine dair ipuçları vermektedir. Mevcut kaynaklara dayanarak söz konusu toplamın büyüklüğüne ilişkin yaklaşık tahminde bulunabiliriz. İngiltere konsolosu Palgrave'e göre 1867'de yalnızca Trabzon'dan bir yılda en azından 30,000 kişi çıkış yapmıştır⁵². 1897 Rus nüfus sayımına göre yalnızca Kars, Kuban ve Kutais'in oluşturduğu Kafkasya bölgesinde 86,323 Osmanlı vatandaşı yaşıyordu. Bu nüfusun 32,273'ü kadındı. Bu kadınların çoğunluğu da son zamanlarda meydana gelen olaylar yüzünden Kafkasya'daki aileleri yanına giden Ermenilerdi. Ancak, bu sayımda mevsimsel farklılıklar göz önünde tutulmamıştır. Sayımlara göre 25,000 İranlı işçinin çalıştığı Bakü'de yalnızca birkaç yüz Osmanlı işçisi çalışıyordu⁵³. 1902 tarihli bir resmî Osmanlı belgesine göre "*malûm olduğu üzere (Trabzon) bu vilâyet abalisinden kesb-i ticaret için beher sene kırk-elli bin nüfus*" Rusya'ya gitmekteydi⁵⁴. Gerçekte Osmanlı göçmenlerinin oranı % 9,5 ile diğer

⁵¹ Reaya göçlerinde az sayıda Müslüman halk da göçe katılmıştır. "*..ebl-i İslâmdan dahi ba'zı kesânın Kırmı azîmetle tahsil-i himâyet dâyesinde oldukları...*". BOA, İ.MSM., 26/717.Tarihsiz; Justin McCarthy,"Age, family, and migration in nineteenth-century Black Sea provinces of the Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.10, No.3, 1979, s.309-325; Ahmet Akgündüz, "Migration to and from Turkey, 1783-1960: types, numbers and ethno-religious dimensions", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol.24, No.1, s.102.

⁵² Clay, *a.g.m.*, s.14-15.

⁵³ Clay, *a.g.m.*, s.25-32; Uzakdoğu'da çok sayıda Çinli işçi Rusya'ya göç etmişti. Geniş bilgi için bkz. Olga Alexeeva, "Chinese Migration in the Russian Far East", *China Perspectives*, 2008/3, s.20-32.

⁵⁴ BOA, DH.MKT., 505/19. 8 Ca 1320/12 Ağustos 1902; 1885'de yalnızca Ordu'dan kırk dört hane Rusya'ya gitmişti. BOA, DH.MKT., 1391/26. 23 Ra 1304/19 Aralık 1886; "*Torul kazasına tâbi' İmre karyesinden olub... li-eclî't-ticâre Rusya devleti mahmiyesi memâlikinden Derskovili oblasti Petegorski şehrinde...*". TKS, 2098, s.16, 21 Ra 1332/17 Şubat 1914; "*Santa karyesinin Terzîli karyesi mütemekkinlerinden devlet-i alîyye teb'asının Rum milletinden olub li-eclî't-ticâre Rusya memâlikinin Sobum kasabasında sâkin iken...*". TKS, 2108, s.32, 17 Za 1316/29 Mart 1899; "*...li ecli'l-ticâre ..Tepegorski şehrinde abz ve i'tâ ile meşgul iken bundan mah mukaddem vefât eden li ebeveyn arkadaşım Haldoyan oğlu...halen mezkûr*

milletlere göre daha gerilerde yer alıyordu. En başta Almanlar geliyordu. 1828-1915 yılları arasında yaklaşık 1,500,000 Alman Rusya'ya göç etmişti. Almanlar göçmenlerin % 35'ini oluşturuyordu. Avusturya'dan Galıçyalı, Çek ve Polen 900,000 göçmen Rusya'ya yerleşti. Bunlar ise göçmenlerin % 21,4'ünü oluşturuyordu. Bu süreçte İran'dan 828,000, Osmanlı Devletinden 394,000, Çin'den ise 290,000 göçmen Rusya'ya göç etmişti⁵⁵.

Rus Emek Piyasasında Göçmenler

Osmanlı göçmenlerinin çoğunluğu amele, hamal ve liman işçiliği gibi ağır iş kollarında çalışıyorlardı⁵⁶. Zamanla işçilikten esnaflığa geçiş yaparak bakkal, fırın ve kahvehane işletmeciliği gibi çiftçilik dışı uzmanlık gerektiren işkollarında faaliyet göstermeye başladılar. Batum, Sohum, Soçi, Kerson, Yalta, Sivastopol ve Kutaisi en fazla işyerinin bulunduğu şehirlerdi. Hırsova, Riga, Nibice, Rostov, Yekaterislaw, Çarniyevski, Novebedor, Simparafol, Novimoskovski, Mitada, Odesa, Şavil, Lublin, Kirmancık, Mulada, Livıç, Aluşna, Bender, Petreyovski, Harkov, Mohilov, Mirgorod, Minsk, Kamipodoskoy, Yaltokiski Boloski, Grodna, Konanis Katriniskova, Torski, Viliniski, Kamenets Podolskiy, Toygandorf, Novordiya, Vilna ve Brest Litovsk gibi uzak şehirlerde işyeri sahibi Osmanlı vatandaşları da bulunuyordu. Esnaf ve tüccar göçmenlerin çoğunluğu Rizeliydi. Bunu Hemşin, Atina, Mapavri, Trabzon, Ardeşen ve Yomralı göçmenler takip ediyordu. Batum'daki göçmenler genellikle attariye, bakkal ve lokanta işletiyordu. Osmanlı tüccarlarının faaliyetleri şehirde Turesky Pazar'ın

Tepogorski şehrinde mukim etmeğeçi esnafından oğlu Simon Magdanofu kabulüne mevkâfe vekil...". TKS, 2110, s.22, R 1332/1914; "...medine-i Trabzon İmaret mahallesi abalisinden...Rusya memâlikinden Özürgüt nam mahallinde li ecli't-ticâre sâkin iken ..vefat eden Ahıshavî Arif ağazade Mustafa Efendi ibn-i Arif bin Mustafa...". TKS, 2103, s.90, 2 Ra 1308/16 Ekim 1890; "...Of kazâsının Hobşara-i Suflâ karyesi abalisinden olub li ecli't-ticâre Rusya memâlikine gitmek üzere...". TKS, 2103, s.53, 17 L 1307/5 Haziran 1890; TKS, 2103, s.46, 14 N 1307/3 Mayıs 1890; TKS, 2097, s.49, 19 N 1332/12 Ağustos 1914; "...Yomra nahiyesine tâbi' Diroz karyesi abalisinden olub Rusya memâlikinin Sobum kasbasında li ecli't-ticâre sâkin iken bundan evvel vefât eden Tataroğlu Ali bin Halil bin Abdullah...". TKS, 2096, s.103, 8 Ca 1332/4 Nisan 1914.

⁵⁵ V.V. Obolensky, Ossinsky, *a.g.m.*, s.566-569.

⁵⁶ BOA, DH.İ.U.M., 89-8/1-18, 14 Ka 1331/27 Aralık 1915; "...Kelkit kazâsına tâbi' Abra karyesi abalisinden olub bundan akdem memalik-i Rusyanın Rostof mahallinde amele iken şimendijer ezerek vefât eden Kubatoğlu Mehmed bin Osman bin Mustafa...". TKS, 2094, s.45, 20 Ca 1328/30 Mayıs 1910; "...Torul kazâsına tâbi' Santa karyesinin Terzili mahallesinden ve teb'a-i devlet-i aliyenin Rum cemaatinden olub Rusyanın şehrinde vefât eden ..Haralambo mezkûr Kutayis şehrinde mukîm ashâb-ı akardan Bikarof nam tâcirin akarı inşaâtında çalışmakta iken bafr edilüb düşürülen taşlar altında kalarak ezilüb telef olan...". TKS, 2095, s.74, 1 L 1329/24 Eylül 1911; Biryol, *a.g.e.*, s.35-39.

gelişmesine sebep olmuştu. Pazardaki ticaret büyük oranda Türk ve İranlı göçmen tüccarların kontrolündeydi⁵⁷.

Göçmenler arasında en rağbet gören meslekler fırıncılık ve bakkalcılıktı. Bunları sırasıyla balıkçılık, tarım, otel-kahvehane, değirmencilik ve lokantacılık izlemektedir⁵⁸. Hemşinli Uzunosmanzâde Eyüp gibi fırın, kıraathane, gazino ve

⁵⁷ BOA, *Y.A.HUS.*, 505/75. 19 C 1324/10 Ağustos 1906; Ahmed Refik, *Kafkas Yollarında*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1919, s.11; Özellikle Batum'da Karadeniz'deki birçok tüccarı çeken bir durum söz konusuydu. Osmanlı tüccar ve esnafı da şehre rağbet göstererek temsilcilikler açmıştır. Nemlizâde Mahdumları Şirketi de bunlardan biriydi. BOA, *DH.MKT.*, 2276/54. 23 B 1317/27 Kasım 1899; BOA, *DH.MKT.*, 1172/19. 16 R 1325/29 Mayıs 1907; *TKS*, 2106, s.48, 28 L 1309/25 Mayıs 1892; *TKS*, 2095, s.96, 21 M 1330/12 Ocak 1912; *TKS*, 2094, s.79, 3 R 1329/3 Nisan 1911; *TKS*, 2109, s.75, 1 R 1318/28 Temmuz 1900; *TKS*, 2094, s.131, 28 N 1330/10 Eylül 1912; Yasemin Nemlioğlu Koca, "19.Yy.'da Trabzon Limanı: Seferler, Tüccarlar, Mallar", *OÜSBAD*, Temmuz 2015, s.442-481; Biryol, *a.g.e.*, s.68-69.

⁵⁸ BOA, *HR.SYS.*, 2394/51, 18 Ts 1331/31 Ekim 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/50, 18 Ts 1331/31 Ekim 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/12, 27 Te 1331/9 Kasım 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/26, 3 Ts 1331/16 Kasım 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/3, 1915 yılına ait belgeler; BOA, *HR.SYS.*, 2394/8, 12 Te 1331/25 Ekim 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/30, 8 Ts 1331/21 Kasım 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/45, 13 Ts 1331/26 Kasım 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/46, 16 Ts 1331/29 Kasım 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/52, 28 Ts 1331/11 Aralık 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/49, 18 Ts 1331/1 Aralık 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/47, 16 Ts 1331/29 Kasım 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/48, 18 Ts 1331/31 Ekim 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/29, 10 Ts 1331/23 Kasım 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/17, 29 Te 1331/11 Kasım 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/15, 28 Te 1331/10 Kasım 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/34, 9 Ts 1331/22 Kasım 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/33, 21 Ts 1331/4 Aralık 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/31, 19 Ts 1331/2 Aralık 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/16, 29 Te 1331/11 Ekim 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/38, 16 Ts 1331/29 Kasım 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/42, 15 Ts 1331/28 Kasım 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/6, 2 Ts 1331/15 Kasım 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/23, 2 Ts 1331/15 Kasım 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/25, 3 Ts 1331/16 Kasım 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/5, 21 Te 1331/4 Aralık 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/43, 16 Ts 1331/29 Kasım 1915; BOA, *HR.SYS.*, 2394/11, 1915 yılına ait belgeler; BOA, *HR.SYS.*, 2394/18, 1915 yılına ait belgeler; BOA, *HR.SYS.*, 2394/13, 1915 yılına ait belgeler; BOA, *HR.SYS.*, 2394/14, 1915 yılına ait belgeler; BOA, *HR.SYS.*, 2394/21, 1915 yılına ait belgeler; BOA, *HR.SYS.*, 2394/4, 1915 yılına ait belgeler; BOA, *HR.SYS.*, 2394/9, 1915 yılına ait belgeler; BOA, *HR.SYS.*, 2394/12, 1915 yılına ait belgeler; BOA, *DH.İUM.EK.*, 99/65, 1915 yılına ait belgeler; BOA, *DH.İUM.*, 899-9/1-71, 9 N 1324/27 Ekim 1906; BOA, *DH.İUM.*, 21-2/49, 1 Ks 1330/14 Ocak 1915; BOA, *DH.İUM.*, 84-2/37, 15 Ke 1331/28 Aralık 1915; BOA, *DH.İUM.*, 84-2/37, 15 Ke 1331/28 Aralık 1915; BOA, *DH.İUM.*, 84-2/39, 19 Ke 1331/1 Ocak 1916; BOA, *DH.İUM.*, 84-21/39, 14 Ke 1331/27 Aralık 1915; BOA, *DH.İUM.*, 21-2/174, 9 M 1338/5 Ekim 1919; BOA, *DH.İUM.*, 84-21/38, 19 Ke 1331/1 Ocak 1916; BOA, *DH.İUM.EK.*, 104/95, 5 Ke 1331/18 Aralık 1915; "...*Torul kazası kırrasından Santa karyesinin Terzili mahallesinden ve teb'a-i devlet-i aliyenin Rum milletinden olub Rusya*

pastane gibi farklı iş kollarında faaliyet gösteren göçmenlere de rastlanıyordu. Bunun dışında Batum kırsalında yarıcılıkla tütün ve meyve-sebze tarımı yapan çok sayıda göçmen bulunuyordu. Tarımla uğraşan çiftçilerin çoğunluğunu ise Rize Salarha'dan göç edenler oluşturuyordu. Karadeniz sahilindeki Soçi, Sohum ve Ardılar iskelelerinde bulunan göçmenler balıkçılık ve ağ imal ve ticaretiyle uğraşıyorlardı. Göçmenler arasında özellikle otel, fırın ve dükkân işletenlerin zenginliği dikkat çekicidir. Örneğin, Bitlis Vilayetine bağlı Ahlat kazasından Sanibeyoğlu Ali Batum'da sahibi bulunduğu otel ile hatırı sayılır bir sermayeyi işletiyordu. Mal varlığına el konulduğu sırada toplam 261,899 kuruş gibi büyük bir servete sahip olan Ali Bey Batum'da kahvehane, mağaza ve locaya sahip 15-20 yatak kapasiteli büyük bir otel işletiyordu⁵⁹. Diğer bir örnek yine Batum'da Turesky Pazar'da yaptığı ticaret ile zenginleşen Odabaşızâde Temel'dir. Tüccarın pazarda yedi dükkânı, Kaçır köyünde 1100, Kibe köyünde 900 dönüm arazisi, şehir merkezi ve köylerde ise konakları bulunuyordu⁶⁰.

Rusya'ya göç eden tüccar ve işçiler arasında bölgelerarası ticaret yapan iş adamları da ortaya çıkmıştı. Ticaretin gelişmesini sağlayacak koşullar tam oluşmamış olsa da, işçi göçleri ve doğal ihtiyaçlar her türlü engelin aşılmasını sağlamıştır. Rıza Nur'un Batum'u ziyareti sırasında tanıklığı bölgede Osmanlı esnafının durumuna örnek teşkil eder.

“Ahmet Bey'in bir ticarethanesi var. Güttük. İyi ticaret yapıyor. Gürcistan'da da dükkânlar kapanmamış; fakat arada hükümet bir ticarethaneyi basıp ne kadar altın para bulursa müsadere ediyormuş. Ahmet Beyin de bir iki defa üçer beşer yüz altınını almışlar. Diyor ki “iyi ticaret ediyoruz. Fakat kazandığımızı elimizden alıyorlar”. Bu zat bizim Arhavi'li. Babası vaktiyle Batum'a gitmiş, ticaret yapmış, büyük zengin olmuş. Anapa'ya kadar sabillerde şubeleri, birçok binaları varmış. Mîsafîr olduğumuz hane de babasından kalma imiş. Güzel bir evdi”⁶¹.

memâlikinin Kutayis şehrinde fırıncılık ile meşgûl...”. TKS, 2110, s.6, 3 M 1332/2 Aralık 1913; “...medine-i Trabzon mahallâtından Cami-i Kebir mahallesi abalisinden Kazancızâde Ali Efendi ibn-i Hacı Mustafa bin Ömer.. Batum kasabasında kâin bi'l-cümle terekisini...”. TKS, 2098, s.23, 16 Ca 1332/12 Nisan 1914; “..Rum milletinden olup Rusya memâlikinin Siverski kasabasında li-ecli't-ticâre sâkin...”. TKS, 2096, s.106, 3 B 1330/19 Haziran 1912

⁵⁹ BOA, DH.İ.UM.EK., 99/65, 20 Ka 1331/2 Ocak 1916; “*Fi'l-asl Erzurum vilâyeti dâbilinde Keskim kazasının Mokorkot karyesinden olup Rusya memâlikinin Aluşda kasabasında bağcı iken bundan bir buçuk mah mukaddem vefât eden Çaparoğlu Mehmed bin Ali bin Abdurrahman...*”. TKS, 2096, s.34, 27 Ş 1332/ 21 Temmuz 1914.

⁶⁰ BOA, HR.SYS., 2394/12, 27 Ta 1331/9 Kasım 1915.

⁶¹ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Altındağ yay., İstanbul 1967, s.813; “...fi'l-asl Ahshavi olup Rusya devleti memâlikinden Kutayisi vilâyetinin Özürget kazasında sâkin ...Cibişe Mustafa Efendi ibn-i Cibişe Arif ağa ibn-i Mustafanın...Özürget ve Poti kazaları ve civârında kâin mâlik ve mutasarrıf olduğum bi'l-cümle arazileri...”. TKS, 2108, s.106, 15 Z 1317/15 Nisan 1900; TKS, 2108, s.110, 14 Z 1318/4 Nisan 1901; “..Rusya memâlikinin Kars vilâyetinde sâkin... babam müteveffâ-yı merkûmun hân-i vefâtında...bi'l-cümle emlak ve arazi...”. TKS, 2109, s.67, 27 Ra 1319/24 Temmuz 1900; “...Medine-i Trabzona merbût Şumra karyesi

Diğer bir örnek gayrimüslim bir Osmanlı vatandaşıdır. Nikola Samuroğlu adındaki Rum tüccar 17 yıl önce geldiği Taygan'da tütün ticaretiyle zenginleşmiş, daha sonra bir tütün fabrikası açarak işini büyütmüş, kısa süre sonra ise tütün tarımına başlamıştı⁶². Yine, Nikolay Marr, Hopa'da bölgelerarası ticaretle zenginleşen bir tüccardan sitayişle bahseder. Hopa'nın en zengin tüccarı olan Ali Paşa Kara Hasanoğlu'nun asıl iş yeri Oçamçira (Abhazya)'da bulunuyordu. Hopa ve Batum'da ise şubeler açmıştı. Avrupa zevkine göre döşenmiş büyük bir konağa sahip tüccar, şehir ahhalisinin yaşantısına göre epeyce varlıklı bir yaşam sürüyordu⁶³.

Göç ve Siyaset: İki İmparatorluğun Göçmen İşçilere Yaklaşımı

Her iki imparatorluğun göçmen işçilere yönelik politikasını sosyal, siyasî ve ekonomik etkenlere bağlı olarak iki ayrı döneme ayırmak mümkündür. Osmanlı hükümetinin temel göçmen politikası, ırk ya da din farkı gözetmeksizin göç etmek isteyenleri engellemek, geri dönmek isteyen reayaya ise gerekli desteği sağlamak üzerine kurulmuştu⁶⁴. Rusya'da çalışan işçiler arasında sosyalizm ve milliyetçilik fikirlerinin yayılması ve yasal ya da yasadışı biçimde Rusya'ya göç edenlerin tabiiyeti hususunda sorunlar yaşanması üzerine klasik dönemin etkilerini gördüğümüz bu temel politikada değişikliğe gidildi⁶⁵. Rus vatandaşlığına geçenlerin yeniden geri

abalısından.. müteveffâ Dimitri Muradoğlu ..bir bâb bâne ile arazi'deki nisf hisselerini.." TKS, 2098, s.46, 12 L 1332/3 Eylül 1914.

⁶² BOA, HR.TO., 344/117. 3 Temmuz 1306/15 Temmuz 1890.

⁶³ Nikolay Marr, *Lazistan'a Yolculuk*, (Çev. Yulva Muhurçisi), Aras, İstanbul 2016, s.92-93.

⁶⁴ "...maballerinde kalmış olan re'âya baklarında derkâr olan lütf ve ihsân-ı 'âliye işiderek gittiklerine nâdim ve peşimân olub maballerine 'avdet etmek sûretinde... Samakocuk Nezâreti ve Sîlistre Eyâleti sair bu havali kazâlarında kadîmden olan re'âyânın üç bölükde iki bölüğü mukaddemleri Rusyalıya gidub ..cânib-i devlet-i alîyyeye ısrındırub tevkîfi ve bem gitmiş olan re'âyâlarının 'avdetleriyle kazâların şen ve ma'mûr olması...". BOA, HAT., 1047/43226. 13 R 1246/1 Ekim 1830; "...abali ve râ'iyet hakkında himâyet ve siyânet ile muhtac oldukları i'ânetde zerre kadar tecvîz-i kusur olunmayub...". BOA, HAT., 1083/44120. 21 Za 1239/18 Temmuz 1824; BOA, İ.MTZ.(04),3/76. 28 Ca 1278/2 Aralık 1861; Belgede geri dönenler için uygun dil kullanılıyordu. "Bunların dâçar olduğu sefâlet ve perişanı kendi mahsûl ve hareket-i desisatları olmasıyla olbabda hükümetin i'âneye borcu ve mecbûriyeti yoğise de rûs-ı iş'âra nazaran işbu fâmilâların ziyade müzâyakaya düşmüş...olduğundan masârif-i vâkî'âlarının tesviyesi ile vatan-ı asliyelerine ircâ'ına..." BOA, AYD.d., 929, s.21. 26 L 1285/9 Şubat 1869.

⁶⁵ BOA, DH.TMIK.N., 77/75, 21 Eylül 1315/3 Ekim 1899; BOA, DH.SYS., 67/1-6. 21 Ca 1330/9 Mayıs 1912; BOA, HR.MKT., 218/100; Amasya'da böyle bir örnek yaşanmıştır. Tokat Sancağı Sorhun köyünün Rum ahali Rusya'ya göç etmiş, ancak bir yıl sonra köylerine geri dönmek istemişlerdi. "Tokat sancağında Artıkabâd nahiyesinde kâin İreb ve Tabsoba karyelerinden mukaddemâ Rusyaya hicret eden Rumların arazi ve emlak-ı metrûkesinin iskân ve zîra'ate ihtiyacı bulunan mubâcirine terk ve tahsis ve mezâkûr karyelerde kalmış olan Rumlardan âbiren tahsil olunan" arazi üzerine yerleştirilmişlerdi. BOA, ŞD.,

dönmeleri yasaklandı ve yerel memurlar göçmenleri kabul etmemeleri hususunda uyarıldı. “...*avdet etmiş olanların Rusya'ya i'adeleri halinde kabûl edileceğine dâir emvelce Rusya hükümeti te'minat i'tâ'*” etmiş olduğundan göçmenler geri iade ediliyordu⁶⁶. Sınırdaki devlet adamlarını endişelendirecek örneklerin artması üzerine kontroller artırıldı. Örneğin, 12 Ekim 1903'te Batum'da gazyağı fabrikasında çalışan 44 işçi sınırı geçerken silahlarıyla birlikte yakalanmıştı⁶⁷. Yasadışı olarak yurtdışına çıkışlarda vatandaşlığa geri dönüş için iki aylık bir süre tahsis edilmişti. Rusya'ya göç ettikten sonra geri dönmek isteyen göçmenler Rusya'nın verdiği teminat doğrultusunda geri iade ediliyor; ancak Rusya'nın kabul etmemesi durumunda kefaletle veya pasavan verilerek geçici olarak memleketlerine gönderiliyordu⁶⁸.

İşçi göçlerini istismar ederek kırsal alanlardan gerçekleşen toplu göçleri engellemek üzere de bir takım önlemler alındı. Rusya'ya gidecekler kefile bağlanarak devlete borcu bulunup bulunmadığı kontrol ediliyor, emlakini yerleşik bulunduğu kazada satıp satmadığı yerel kurumlar tarafından soruşturuluyordu⁶⁹.

“..*kat'ı alaka ile me'zûnen memâlik-i ecnebiyeye nakl ve hicret edecek olanların tekâlif-i meşrûbadan dolayı zîmmet ve ilişkileri olduğu halde kat' ve istifa edilmedikçe vekil vasıtasıyla idare olunacak emlâk ve emlâki olduğu halde vekile işleyecek vergilerini te'diye edecekleri ta'âbbüd ettirilmedikçe pasaport i'tâ olunmaması ve bir kasaba ve karye halkından müte'addid hâne halkının ihtiyaren hicret etmeleri bütün bütün başka bir şey olup böyle istida' ruku' bulur ise bâb-ı alinin mu'amelât ve me'zûniyeti olmaksızın pasaport verilmemesi*”

istenmişti. Yine

1785/5. 22 Mart 1299/3 Nisan 1883; BOA, *DH.MKT.*, 1341/71. 17 Z 1300/19 Ekim 1883; BOA, *A.MKT.MHM.*, 641/9. 8 N 1315/30 Ocak 1898; BOA, *DH.SYS.*, 67/1-6. 21 Ca 1330/9 Mayıs 1912.

⁶⁶ BOA, *DH.TMIK.M.*, 133/37. 24 Ta 1318/6 Kasım 1902; BOA, *A.MKT.MHM.*, 532/29; “*Memâlik-i şabânedeki alakalarını kat' eyleyerek bir daha memâlik-i şabâneye avdet etmemek şartıyla giden Ermenilerin azîmetlerine müsaâde edilmesi ve bu sûretle kat'ı alaka etmeyen Ermenilerin gütmelerine müsaâde olunması.*”. Diyarbakır ve Ma'mûretü'l-aziz vilayetlerinden Amerika'ya yapılan göçlerde de benzer politikanın uygulanmasından tabiiyet konusunda hassas davranıldığı anlaşılmaktadır. BOA, *DH.TMIK.M.*, 77/29. 10 C 1317/16 Ekim 1899.

⁶⁷ BOA, *A.YA.HUS.*, 458/20. 19 Ağustos 1319/1 Eylül 1903; BOA, *A.YA.HUS.*, 460-103. 13 Ta 1319/26 Ekim 1903.

⁶⁸ BOA, *BEO.*, 3399/254864. 21 Ş 1326/17 Eylül 1908; Hale Şıvgın, Meryem Günaydın, “Amerika'dan Osmanlı Devleti'ne Ermeniler'in Geri Dönüşleri (1908-1914): Tabiiyet, Emlak ve Arazi Meselesi”, *Gazi Akademik Bakış*, 8, 16/Yaz 1915, s.1-40; Osmanlı'dan Amerika ve Mısır'a da büyük bir emek göçü yaşanmıştı. Geniş bilgi için bkz. Cevdet Kırpık, *Osmanlı Devleti'nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2004, s.77.

⁶⁹ BOA, *DH.TMIK.M.*, 42/30. 18 Ta 1313/30 Ekim 1897.

“Rusya memâlikinde bulunan akırasını görmek ve i'yal ve evlâdlarıyla sâir müteâllikâtının keyifsiz bulunmalarından dolayı ziyaret eylemek ve bunların birisinin vefâtı vukû'unda metrukâtını almak ve buna mümâsil sûretle gitmek isteyen kadınlara ve beher sene Rusya memâlikine li ecli't-ticâre gidüb gelen fâmilyalara ve bir de fınd sene evvel berâ-yı ticâret Rusyaya gidübde tebdil-i âb u hava sebebiyle veyahûd sâver-i sâire ile Trabzona gelerek avdet etmek isteyen ailelere”

pasaport verilmesi istenmişti⁷⁰. Yalnızca özendirici olmayan mevsimlik işçi göçlerine izin veriliyordu⁷¹. Toplu başvurularda merkezî idarenin onayı zorunlu tutuluyordu⁷². Zorunlu hallerde vergi ve askerlik borcu bulunmadığında göçe izin veriliyordu⁷³. Göçlerin gittikçe toplu göçlere dönüşmesi üzerine durum üzerinde daha ciddiyetle duruldu. Göçler karşısında gerekli önlemleri almak üzere bir komisyon kuruldu. Komisyon başkanlığına 12 Ekim 1896 tarihinde *İntihâb-ı Memûrîn Komisyonu* Reisi Hüseyin Hamdi Bey getirildi. Göç, 18 Ekim 1896 tarihinde Meclis-i Vükela'da da görüşülerek belli kararlar alındı. Buna göre, yurtdışına göç eden Ermenilerin bir daha geri dönmeyeceklerine dair kefil ve patrikhaneden alacakları belge ile göçlerine izin verilmesi; ancak ticaret ve işçi göçünün bu kısıtlamaların dışında tutulması ve göçmen işçilerin fotoğraf ve eşkâllerinin gümrüklerde kayıt altına alınması kararlaştırılmıştı⁷⁴.

İşçilerin sınır geçişlerini kolaylaştırmak ve hızlandırmak için ise yeni düzenlemelere gidildi. Yoğun mevsimlik işçi göçü yeni düzenlemeleri zorunlu kılıyordu. İşçilere karşı gösterilen bu esnek durumun asıl sebebi hükümetin Rusya'ya giden işçilerin evlerine gönderdikleri paranın değerinin farkına varmış olmasıydı⁷⁵. Devlet, ticaret yapmak üzere ve işçi olarak Rusya'ya giden

⁷⁰ BOA, ŞD., 2538/13. 7 S 1306/13 Ekim 1888.

⁷¹ Clay, *a.g.m.*, s.25.

⁷² “Bir kasaba ve karye halkından olub diyâr-ı ecnebiyeye hicret edecek müte'addid hâne halkına bâb-ı alinin ma'lûmât ve me'zûniyeti olmaksızın pasaport verilmemesi...”. BOA, ŞD., 2538/13. 11 S 1306/17 Ekim 1888; “Ermenilerden aileleriyle Rusyaya nakl-i hâne edeceklere pasaport verilmemekte ise de Ermeni Katoliklerden ticaret ve amelelik sûretiyle münferiden Rusyaya gitmek arzusunda bulunanlar hakkında tereddüd...”. BOA, DH.MKT., 227/16. 7 Nisan 1310/19 Nisan 1894.

⁷³ BOA, İ.MVL., 482/21870, 20 Ca 1279/12 Kasım 1862; BOA, İ.MVL., 482/21870, 7 Ra 1279/1 Eylül 1862; BOA, DH.MKT., 1391/26. 23 Ra 1304/19 Aralık 1886; Rusya'ya göç edenlerin bir kısmı daha sonra geriye dönmüş, devlet geri dönenlere her türlü kolaylığı göstermiştir. “Vecibi Paşa hazretleri tarafından re'âyanın emlâki hususunda ber mücib-i irâde-i seniyye kemâl derece rahm u şefkât mu'amelesi izhârıyla cümlesi mülklerine nâil olduklarını ... Ahyolu re'âyası ve Bulgar tâifesi dahi memleketlerine avdet etmek üzere...”. BOA, HAT., 776/36417-A. 29 Z 1246/10 Haziran 1831; BOA, ŞD., 2693/17. 7 Z 1316/17 Nisan 1899.

⁷⁴ BOA, MV., 89/61.

⁷⁵ Kemal Karpat, “Amerika'ya Göç Eden Osmanlılar 1860-1914”, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2010, s.359-407.

göçmenlerin pasaport ücretinden kaçarak yasadışı yollarla yurt dışına çıkmalarını engellemek üzere bir dizi önlem alma yoluna gitti. Bu amaçla fakirlere yarı maliyetine altı aylık amele pasaportu verilmeye başlandı⁷⁶. Yine işlemleri hızlandırmak üzere 15 günlük geçişlere izin veren pasavan uygulaması getirildi⁷⁷. “...li ecli't-ticâre Rusya ve İran cibetlerine azîmet eden fukarâ-yı abaliye meccânen veyahûd haftalık ve aylık pasaport” uygulaması geçişlerde fakir halk için önemli kolaylıklar sağlıyordu⁷⁸. Uygulama zamanla yaygınlaştırıldı. “Batum cibetinde münhasır amelelikle temin-i mâişet etmekte bulunan Keskim kazasının vakf nahiyesi abalisine verilmekte olduğu gibi mezkeâr Alucra kazası abalisine dahi kazaca altı mah müddetle onar kuruşluk pasaport” verilmesine karar verildi⁷⁹. Uygulama daha sonra “tabarri-i esbâb-ı mâişet maksadıyla” Rusya'ya gitmek zorunda kalan fakir kimselere verilmek üzere bütün Erzurum vilayetine yaygınlaştırıldı⁸⁰. Zaman zaman Rus hükümeti güvenlik gerekçesiyle sınırdan uzak vilayetlerden gelen işçilerin yerel nüfus memurları tarafından verilen yol tezkireleriyle ülkeye girişine sınırlama getirdi. Ruslar Batum şehri için sınıra yakın Atina, Hopa, Vakıf, Mapavri, Arhavi ve Hemşin nahiyelerinden verilen yol tezkerelerini kabul etmiş, ancak uzak vilayetlerden gelenlerin tezkerelerini kabul etmemişler⁸¹.

Rusya'nın benzer politikalarını iki döneme ayırmak mümkündür. Rusya başlangıçta Kafkasya'daki etnik yapıyı değiştirerek hem sınırda Hristiyan halktan bir set oluşturmak, hem de reayayı artırarak ekonomik canlanmayı sağlamak üzere 1826-1827 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda İran ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni ve Rum halkı kendi topraklarına göç ettirmek için özendirici bir politika uygulamıştır. Bu amaçla bölgeye gönderdiği ajanlar vasıtasıyla yaptırdığı propaganda faaliyetleri sonucu kitlesel göçe muvaffak olmuş; bu faaliyetler sonucu Kafkasya'ya önemli oranda göç gerçekleşmiştir. Osmanlı belgelerine yansıyan bir örnekte Sinop Sancağı'nda hristiyan göçmenlerin “sevda-yı muhâcerete düşmeleri ba'zı papazların tabrikâtından neş'et eylediği”nin anlaşılması

⁷⁶ BOA, *DH.MKT.*, 413/3. 23 S 1313/14 Ağustos 1895; BOA, *DH.TMIK.M.*, 42/30. 18 Ta 1313/30 Ekim 1897; BOA, *DH.MKT.*, 1154/48. 7 S 1325/22Mart 1907; BOA, *DH.MKT.*, 2843/65. 11 Haziran 1325/24 Haziran 1909; BOA, *BEO.*, 3688/276561. 21 Z 1327/3 Ocak 1910.

⁷⁷ BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68. 17 Ş 1330/1 Ağustos 1895; BOA, *DH.SN.THR.*, 56/68. 2 Ra 1331/9 Şubat 1913.

⁷⁸ BOA, *DH.MKT.*, 394/23. 15 M 1312/18 Temmuz 1894.

⁷⁹ BOA, *MV.*, 116/4. 6 Ra 1325/19 Nisan 1907; Rusya'ya kadınların gitmeleri durumunda yanlarında 15 yaşından büyük erkeklerin bulunması zorunlu tutuluyordu. BOA, *DH.SN.THR.*, 11/118. 18 Ağustos 1326/31 Ağustos 1910.

⁸⁰ BOA, *ŞD.*, 1529/16. 21 Za 1326/14 Ocak 1909; Uygulama Rumeli'den Rusya'ya geçişlerde de uygulanmıştır. BOA, *ŞD.*, 2796/39. 17 Şaban 1327/3 Eylül 1909; BOA, *DH.MKT.*, 1574/76. 3 Ka 1304/15 Aralık 1888; “..bunların kısm-ı a'zamı pasaport harcını i'tâya gayr-ı muktedit bulunmakta...” BOA, *DH.MKT.*, 2160/7. 3 N 1316/15 Ocak 1899.

⁸¹ BOA, *ŞD.*, 617/16. 2 Ta 1299/14 Ekim 1883; BOA, *BEO.*, 225/191675. 7 Nisan 1321/20 Nisan 1905.

üzerine göç etmek isteyenlere engel olunmaması, ancak bundan sonra din adamlarının propaganda yapmalarına izin verilmemesi istenmişti⁸².

Rusya, XX. yüzyılın başında göçmenlerin sayısının giderek artması ve özellikle Ermeni göçmenlerin devrimci derneklere üye olarak Rusya'da da karışıklıklar çıkarmaya başlamaları üzerine tutumunu değiştirdi. Ermeni göçmen işçiler ile Gürcü ve Rus işçiler arasında sık sık anlaşmazlıklar, hatta çatışmalar çıkmaya başlamıştı. Bazen çatışma tehlikeli şekilde alevleniyordu. 1903'te meydana gelen bir karışıklıkta

“gerek Rus gerek Gürcüler bunların Rusyada ikâmetlerine şedîden itiraz etmekde hatta itirazlarını mücadele derecesine kadar vurdurmaktadır hatta bundan iki gün mukaddem Rus ve Gürcü amelesi bir İngiliz vapuruna gaz sandıkları tabmîl etmekde olan Ermeni ameleyi terk-i işğâle mecbûr etmiştir”.

Karışıklıkların artması üzerine önlemler alan Rusya yasadışı yollarla sınırı geçen Ermenilerin Rus vatandaşlığına geçmelerini zorlaştıran politikalar uygulamaya başladı.

“Usulü dâiresinde pasaport istihsal etmeleri zımnında merkûmuna dört ay mühlet verilmiş ve müddet-i mezkeûre zarfında pasaport tedarik edemeyenlerin Rusyadan tard edileceği gibi pasaporta destres olabileceklerin dabi Rusya memâlikinde ancak muvakkaten ve ecnebi sıfatıyla ikâmet”

edebileceklerdi. Hükümetin bu sınırlandırıcı muamelesi Ermenileri Amerika ve Marsilya'ya yönlendirdi⁸³. 1905'te Kafkasya'da Ermenilerin başı çektiikleri ayaklanmalar bu politikayı daha da pekiştirdi. Olayların ardından daha sıkı pasaport kontrolleri yapılmaya başlandı. “Rusya konsolsolhânelerinde vizeli pasaportu hâiz olmayan teba'â-i ecnebiyenin Rusyadan teb'idi hükümetçe taht-ı karara alınarak...Batumdaki teb'â hakkında dabi bu sûretle pasaport istihsali...”ne geçilmişti⁸⁴.

⁸² BOA, AYN.d., 929, s.61. 16 Za 1275/18 Haziran 1859; Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasî Mücadeleler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s.79-81.

⁸³ BOA, HR.SYS., 2840/47. 27 Ka 1318/9 Ocak 1903; BOA, Y.A.HUS., 283/28. 20 Ta 1293/1 Kasım 1877.

⁸⁴ Yine başka bir belgede Rusya'nın değişen politikasına vurgu yapıyordu. “Teba'â-i Osmaniyeden olub bilâ pasaport Rusyaya firar etmiş olan Ermeniler Rusyadan çıkarılacaklarına...”. BOA, HR.SYS., 2776/60. 17 Haziran 1325/30 Haziran 1909; “ilan-ı barb edilmesi üzerine girişâr-ı esâret olunduklarından ve eşya-yı zâtîyeleri yağma edildiğinden ...”. BOA, DH.İ.UM., 21-1/69. 5 Ka 1334/5 Ekim 1918; “yedlerinde pasaport bulunmayan teba'â-i Osmaniyenin Rusyadan ihrâc edilmesi hükümet-i mezkeûrece mukarrer bulunduğundan bunlar için bir müddetdenberi buraca tedârik ve ihzâr edilen pasaportlar kendilerine gönderilmekde.”. BOA, DH.SN.THR., 7/28. 18 Ca 1328/28 Mayıs 1910; BOA, DH.SN.THR., 56/68. 9 Z 1331/9 Kasım 1913.

Savaş, Sınırın Öte Yanı ve Yaşam

I.Dünya Savaşında Osmanlı ile savaşa girişen Rusya sınıra yakın bölgelerde Osmanlı istihbarat çalışmalarını engellemek ve cephe gerisini emniyete almak üzere Müslümanlar ve Türk vatandaşlarının mal varlıklarına el koyarak Moskova'nın güneyinde bulunan Kaluga şehrindeki kampa sürgün etti⁸⁵. Almanların Rusya'nın içerlerine doğru ilerlemeleri üzerine buradaki Osmanlı esirleri Uralsk, Kamçatka ve Sibirya'ya nakledildiler⁸⁶. Savaş hatından uzakta bulunan Kırım'daki Osmanlı vatandaşları da Tambov ve Borisoglebsk'e sürüldüler⁸⁷. Gelişmelerin sonuçlarını tahmin eden birçok işçi daha savaş başlamadan birikimlerini Rusya dışına çıkartmayı başarmış, ancak Rus manatı ya tedavülden kaldırılmış, ya da değeri düşmüş olduğundan bunun bir yararı olmamıştı⁸⁸. Uzakdoğudaki göçmenlerin bir kısmı savaş çıkınca Ruslara esir düşmemek için uzun ve meşakkatli bir yolu göze alarak Japon hâkimiyetindeki bölgelere kaçmışlardı. Örneğin, Sibirya'da Çita şehrinde fırıncılık yapan Erzurum vilayetine bağlı Keskim (Yusufeli) kazasından müslüman işçiler savaşın başlamasıyla Çin topraklarında bulunan Changchun şehrine sığındılar⁸⁹. Lenin'in iktidara gelmesinden sonra Rusya savaştan çekildiğinden yasak kaldırılmış, göçmenler eski yerlerine ve işlerine dönmüşlerdi.

Kurtuluş savaşından sonra Batum'un Misak-ı Milli sınırları dışında kalmasıyla birlikte burada çalışan işçiler de sınır dışında kaldı. Çeşitli kaynaklarda

⁸⁵ Cemil Kutlu, "I.Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirleri", *Atatürk Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 43/ Erzurum 2010, s.319-328.

⁸⁶ Fahrettin Erdoğan, *Türk Elleri Hatıralarım*, Yeni Matbaa, Ankara 1954, s.52; Sadi Selçuk, *Esaretin Acı Hatıraları ve 37.Kafkas Tümeninin Trabzon'u İstirdadı*, Ülkü Basımevi, Konya 1955, s.71; "Ruslar harbin başlangıcında girdikleri topraklarımızdan çekilirken ihtiyarları varıncaya kadar bütün erkekleri toplamış Rusya'ya göndermişlerdi. ..Bu zavallular Sibirya'ya sürülmüş ve pek çoğu oralarda ölmüş kalmışlardır" Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1975, s.21-22; Türkiye Komünist Fırkası kurucularından Mustafa Suphi de, I.Dünya savaşının başlarında Osmanlı rejim muhalifi bulunduğu Batum'da tutuklanarak, 975 kişiden oluşan bir esir kafilesiyle 22 Kasım 1914'te Kaluga'ya göç ettirilmişti. Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu*, TTK, Ankara 1997, s.26.

⁸⁷ Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, TTK, Ankara 1996, s.240.

⁸⁸ BOA, *DH.İ.UM.*, 89-8/1-18, 14 Ka 1331/27 Aralık 1915; "Mubasım devletler teb'asına mahsûs emlak ve akarları zabt ve müsâdere ...yirmi dört saat mühlet...". Gayrimüslim göçmenlerin mallarına el konulmadığı anlaşılmaktadır. BOA, *HR.SYS.*, 2394/9, 23 Ta 1331/5 Kasım 1915; Ali Gündüz, *Hemşinliler Dil-Tarih Kültür*, Ardanuç Kültür Yardımlaşma Derneği, Ankara, s.146-147; "Hurşit dedem ve babam Mehmet Moskova'da fırıncılık yapmış. Devrimden sonra mallarına el konulmuş, paraları değerini yitirmiş..". Biryol, *a.g.e.*, s.102.

⁸⁹ İhsan Paşa, "Harp Esnasında, Dokuzuncu Kolordu Kumandanı İhsan Paşanın Sibiryadan Firarı ve Devr-i Alem Seyahati", *İleri*, No.503, 30 Mayıs 1335.

burada yerleşik kalan işçi sayısı yalnızca Batum'da 20-30 aile olarak gösterilmektedir. Ancak bu oran daha fazla olmalıdır. Yine bu orana diğer yerlerde yerleşen işçiler de dâhil edildiğinde sayı daha da artmaktadır⁹⁰.

Göç, Cumhuriyet döneminde seyrekleşti. 1924-1926 yılları arasında resmî verilere göre Türkiye'den Rusya'ya 5,868 kişi giriş, 6,842 kişi ise çıkış yapmıştır. Bu resmî rakamlar ülkeye göçün azaldığını göstermektedir. Özellikle Karadeniz bundan sonra eski kompozisyonuna yani İstanbul'a iç göç düzenine geri dönmüştür⁹¹. Bunda şüphesiz Karadeniz'deki Rumların Yunanistan'a, Ermenilerin ise Doğu Anadolu'dan Suriye'ye tehcir edilmesiyle gayrimüslim faktörünün ortadan kalkmasının büyük etkisi vardır.

1938'e kadar özellikle Artvin ve Rize'den göç edenler sınırlı da olsa ticarî ilişkilerini devam ettirmeyi başardılar. Bu tarihten sonra sınır artık tamamen kapatıldığından yakın ilişkiler ortadan kalkmaya başladı. Kasım 1944'te Stalin zamanında hükümet politikası değişmiş, şehirde esnaflık yapan birçok Türk, düşmanla işbirliği yapabilecek potansiyel tehlike olarak görüldüğünden Ahıskalılara yönelik sürgünler sırasında onlarla birlikte Kazakistan'ın Cambul ve Oş bölgesine sürgün edilmişlerdir. Sürgünler sırasında Ukrayna'da işyeri sahibi birçok Türk esnaf da mal varlıklarına el konularak Sibirya'ya sürgüne yollandı⁹².

Sonuç: Göçün Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Etkileri

XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'ndan Rusya'ya büyük bir göç hareketi yaşandı. Bu süreçte Doğu Anadolu, Doğu Karadeniz ve Balkanlar'dan çok sayıda göçmen Rusya'ya göç etti. Göçmenlerin çoğunluğu irtibatın kolaylıkla sağlanabileceği Kafkasya ve Karadeniz kıyısındaki şehirlere yerleşirken çok az sayıda göçmen Orta ve Uzak Asya'ya gitti.

Rusya'ya giden göçmenlerin sosyal kompozisyonları çeşitlidir. Hıristiyanlar göçmenler içinde en kalabalık grubu teşkil ediyorlardı. Müslümanlar bu gruba daha sonra katıldılar⁹³. Her iki grubun en yoğun kesimini fakir çiftçiler oluşturuyordu ki bunlar da meslek erbabı değillerdi. Niteliksiz işçi sınıfına dâhil

⁹⁰ Adem Sağır, *Batum'dan Orta Asya'ya Bir Yol Hikayesi*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012, s.47-48; Biryol, *a.g.e.*, s.111.

⁹¹ V.V.Obolensky, Ossinsky, *a.g.m.*, s.574; Biryol, *a.g.e.*, s.50.

⁹² Biryol, *a.g.e.*, s.38-52, 92-97, 107; Parçalanmış aileler oluşmuştur. Aileler Kazakistan, Gürcistan ve Türkiye arasında bölünmüştür. Seyit Tuğul, *SİCB'de Sürgün Edilen Halklar*, Chiviyazıları, İstanbul 2003, s.83-90,146; Günümüzde Oş bölgesinde yaklaşık 1500 civarında göçmen yaşamaktadır. Geniş bilgi için bkz. Adem Sağır, "Diasporada Unutulan Bir Topluluk: Kırgızistan/Oş'ta Yaşayan Karadenizli Türkler", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Vol.2, No.3, September 2013, s.297-327.

⁹³ Eserde bu durum şöyle anlatılmıştır. "Ermeniler gurbete gidip gelmeye başlayınca Hemsinliler de onların peşinden gurbete gitti". Biryol, *a.g.e.*, s.93.

edilebilecek kimselerdi. Rusya kalifiye elemanları genellikle Alman ve Avusturyalı göçmenlerden sağlıyordu. Osmanlı göçmenleri uzmanlık gerektirmeyen demiryolu inşaatları, maden ve petrol gibi ağır iş kollarında çalıştılar.

Zaman içinde Rusya'ya göç eden işçilerin yaşam tarzında meydana gelen ekonomik ve sosyal değişiklikler onları geçici işçilikten yurttaşlığa taşımış, Rusya'ya çalışmaya gidip belirli bir süre sonra geri dönmeyi düşünen göçmenler geri dönmeyip burada evlenerek Rus toplumunun bir parçası haline gelmişlerdir. Rusya'ya giden göçmenlerin yerleşim ve evlilik oranlarına işaret eden herhangi bir resmî istatistik yoktur. Ancak belgelerden önemsenecek oranda olduğu anlaşılmaktadır⁹⁴. Rıza Nur seyahatinde Batum'da tanık olduğu bir evlilik olayını nakletmektedir. Hatırasında Batum'da zengin göçmen iş adamı Ahmet Bey'in hanımını anlatır.

“Ahmet beyin evinde, ben, kadın, Ahmet bey ile yemek yiyoruz. Şimdiye kadar kalın tüller içindeydi. Sofraya yüzü açık geldi.. Ne güzellik. Galiba Rusya'nın en güzel kadını bu imiş..Sordum anlattı. Anası Polenes, babası Rusya'daki milletlerden biri imiş?”⁹⁵.

Önemsenecek sayıda Rus vatandaşı kadın da evlilik yoluyla Osmanlı topraklarına göç etti. Özellikle yaygın evliliklerin görüldüğü Hopa, Pazar ve Hemşin çevresinde “*Kırmızı gelin*” olarak nitelendirilen yabancı gelinler arasında Rus ve Polonyalılar başı çekse de az da olsa diğer milletlerden kadınlara rastlanmaktaydı. Nikolay Marr, bölgeye seyahatinde irtibat kurduğu kişilere dayanarak yabancı evlilik oranlarına dair belli sayılar verir. “*Atina kazasında Fevzi Bey'e göre yüzde, Doktor Athanasiades'e göre üç yüzden fazla Rus kadın bulunuyor. Atinalı yaşlı bir Rum ise bölgedeki Rus kadınların sayısının sekiz yüzden fazla olduğunu ve onları kandırarak Rusya'dan getirdiklerini söyledi*”. Evlilikler yerli Ortodoks Rumları rahatsız ettiğinden Trabzon Rus konsolosluğuna zaman zaman başvurulara da

⁹⁴ Gündüz, *a.g.e.*, s.; Biryol, *a.g.e.*, s.18, 75, 97; Göçmen işçilerin aileleriyle de çeşitli sorunlar yaşadıklarına işaret eden örnekler vardır. “*..yedi sene mukaddem merkûm İzzet Rusya memâlikine gitmiş ise de merkûm İzzet Rusyaya gitmezden mukaddem mezkrûr Mesariye karyesinde beni terk ve tatlik etmiş olduğunu...*”. TKS, 2092, s.66, 11 R 1328/21 Nisan 1910; “*..Vakf-ı kebir kazasının Vakanoz karyesinden ..İsmail bin kuruş mihr-i müeccel tesmiyesiyile zevce dahlim olub lâkin iki seneden berü beni infâk u iksâ etmediği gibi bu kere dahi Rusyaya gideceğinden ve beni aç ve bi-ılac bıraktığından ...*”. TKS, 2092, s.26, 10 Z 1327/24 Kasım 1909.

⁹⁵ Rıza Nur, *a.g.e.*, s.814-815; Marr da benzer bir evliliği aktarır. “*Öğrencim N.N. Tihonov, çok iyi Rusça konuşan, yirmi yedi yıl Kiev'de yaşamış ve bir Rus ile evli olan bir Hemşinliyle arkadaşlık kurdu*”. Mevsimlik işçilerin sınır ötesi yolculukları, sıtma, tüberküloz, göz hastalıkları ve özellikle de zührevi hastalıkların kıyı kesiminde yaygınlaşmasına sebep oluyordu. XX. yüzyılın başında Rum asıllı Doktor Athanasiades'in Hopa, Arhavi, Pazar ve Fındıklı çevresinde tedavi ettiği 280 hastanın 260'ı zührevi hastalığa yakalanmıştı. Marr, *a.g.e.*, s.42,94-95.

sebepl oluyordu⁹⁶. Karadeniz'in sahil kaza ve köylerine getirilen Rus gelinlerin bir kısmı kültüre uyum sağlayarak kalmış, bir kısmı geri dönmüştür. Hemşin'de böyle bir örnek elimizde mevcuttur. Hemşin'in Lavis köyünden Alibakoğlu İlyas

“onbeş sene mukaddem Rusyadan getirüb taht-ı nikâha aldığı bir Rus kızđı kendi rızasıyla İslâmı kabul edüb Emine tesmiye olunarak şimdiye kadar mu‘âmele-i resmîyesi yapılmadığı ve karyesi nüfusuna da kayd olunmadığı halde bu kere zevci İlyasın vefatı vechle mezburâ Rize’de mukim Rusya konsolosuna müraca‘âtle İslâm olmadığı ve şimdi memleketinde bulunan pederi nezdine gideceğini ifade’

etmesi üzerine geri dönmesine izin verilmiştir⁹⁷. Yine duruma ışık tutan başka bir örnek daha bulunmaktadır.

“Câriyeleri esasen Rusyalı olub ismim Varvar Aleksina Likofski iken bilahâre İslâmîyeti kabul ederek ismim Havva tesmiye olunmuş ve memleketim olan Rusyanın Yekaterinislav vilâyeti dâbilinde Nikol şehrinde zevcim Yusuf ile birlikte furunculukla meşğul olduğum ve abz ve i‘tâmin bereketi ve sermayenin vüs‘âti hâsebiyle birkaç senedenberü tevsî-i ticârete müteaddid aylıkçı istibdam etdiğim Atina kazası abalisinin ve belediye dâiresinin ma‘lûmudur”⁹⁸.

Rusya’da çalışan işçiler gurbette kazandıkları paraların önemli bir kısmını ailelerine göndererek onlara destek çıktılar. Trabzonlu Rum işçiler ailelerine Trabzonlu Fostropoli Biraderler Şirketi’nin Kalas/Tulça’daki temsilcisi Rum Yorgi Çakır aracılığıyla para gönderiyorlardı. Savaşın transfere engel olması üzerine para konsolosluklar kanalıyla getirilmeye başlandı⁹⁹. Bu yolla önemli miktarda döviz ülkeye giriyordu. Hatta idareciler Lazistan sancağında Rus parasının yaygın tedavülünden şikâyetçiydiler. Rus filolog Marr bölgeye seyahatinde Rus parasının yaygın kullanımı karşısında şaşırmıştır.

“Rus parasıyla, hatta bakır madeni paralarla bile Rusya’daki gibi harcama yapabiliyorsunuz. Lazlar kendi aralarındaki para alışverişlerini de kopek ve rubleyle yapmayı tercih ediyor. Kâğıt Rus paraları, Fransız parası ve Türk altınlarından daha fazla rağbet görüyor”¹⁰⁰.

İstanbul durum karşısında yerel idarecileri uyarmak zorunda kalmıştı.

“Batum tarikiyle Rusyadan külliyyetli gümüş ve bakır meskukat idbâl edilmek ve ba‘zı kâliseler ile sarraflar ve belediye başçesi tarafından çıkarılan biletlerinde ..tedâvül eylemekde olmasına mebni...sim meskûkât-ı ecnebiyenin memâlik-i şahânedede

⁹⁶ Marr, *a.g.e.*, s.90-91.

⁹⁷ BOA, *BEO.*, 2155/1616051. 14 Ağustos 1319/27 Ağustos 1903; İşçilerin Ortodoks olduklarını belirterek Rus kadınları ikna ettiklerine dair bilgiler mevcuttur. Bkz. Marr, *a.g.e.*, s.91; Hasan Gülta’nın dedeleri hakkındaki gurbet hatırası şöyledir. “*Dedem Gulabođlu Hasan Sivastopol’e giderek orada pastacılık ve fırıncılık yapmış, ortaklı olarak. Orada evlenmiş, çoluk çocuk sahibi olmuş ve bir daha da dönmemiş..*” Biryol, *a.g.e.*, s.161.

⁹⁸ BOA, *HR.SYS.*, 2394/12, 27 Ta 1331/9 Kasım 1915.

⁹⁹ BOA, *HR.SYS.*, 2417/27. 7 Ks 1331/20 Ocak 1916.

¹⁰⁰ Marr, *a.g.e.*, s.90.

*tedâvülü kat'ıyyen memnû' olduğu gibi...vapurların kesretle uğramasından dolayı gidenler de avdet edenler de ekseriyetle Batum ve Trabzon iskelelerine çıkarlar Abaliden o tarafa gidenlerin iyice sermaye tedârikiyle avdet etmekte olmalarına göre ikmâl-i kusûrat için ellerinde kalan cüz'ıyyat kâbilinden olan gümüş ve bakır Rusya meskûkâtı Trabzondaki sarraflara subûletle verüb meskûkât-ı Osmanıyeye tebdil eyledikleri ve onlara terâküm etdikçe Rusya cibetine giden abaliye sata geldikleri cihetle*¹⁰¹.

Göçmenlerin ülkeye getirdikleri döviz pek çok köy, kaza ve kasabanın çehresinin değişmesinde etkili oldu. Örneğin, Rize ve Hemşin'de, taştan konaklar inşa edildi; kısmen yeni yaşam tarzları görülmeye başlandı. İşçilikle zengin olan kimseler, yalnızca kendi hayat standartlarını iyileştirmekle kalmamışlar, aynı zamanda kaldıkları bölgelerde yeni kamu binalarının yapımından hayır faaliyetlerine kadar ülkenin imarına katkıda bulunmuşlardır¹⁰². Tüccar veya amele olarak Rusya'ya giden işçiler burada elde ettikleri sermayeyi şehre yerleşmek üzere kullanıyorlardı. Örneğin, Havza'dan göç edenler ticaretle kazandıkları paraları genellikle Havza merkezinde ev alarak yatırıma dönüştürmüşlerdi¹⁰³.

Rusya'ya giden göçmenlerin kültürel yönden de etkileri oldu. Etkileşim sonucu bölgede Rusça ve Lehçe yaygın olarak kullanılır oldu. Marr, "*Buradaki Lazlar arasında Lehçe konuşanlara sıkça rastalanabilir...Atina sokaklarında, diğer bölgelere, imparatorluk sınırlarına ve Kafkasya'ya nazaran daha fazla Rusça duyuluyor*" demektedir¹⁰⁴. Rusya'ya göç eden Ermeni işçiler Hınçak ve Taşnak cemiyetleri vasıtasıyla milliyetçi düşünce ile yoğrularak bilinçleniyorlardı¹⁰⁵. XX. yüzyılın başında Rusya'da çalışan işçiler bu iki cemiyete kitle halinde yöneliş içindeydiler¹⁰⁶. Rusya'ya yapılan düzenli yolculuklar sırasında çoğu göçmen yeni

¹⁰¹ BOA, *DH.MKT.*, 505/19. 8 Ca 1320/12 Ağustos 1902.

¹⁰² Birkaç örnek için bkz. Biryol, *a.g.e.*, s.84.

¹⁰³ BOA, *DH.TMİK.M.*, 42/30. 18 Ta 1313/30 Ekim 1897; Biryol, *a.g.e.*, s.68-69; Rize'de Rusya'da kazanılan gurbet parasıyla yaptırılan çok sayıda konak bulunmaktadır. Konaklar özellikle Rize'nin doğusunda yoğunlaşmaktadır. Konaklarda kısmen Rus etkisi hissedilmektedir. Dönemin yerel evlerine kıyasla gösterişli tarzlarıyla farklı bir hayat yaşayan bir zümreye işaret etmektedir. Sivil mimarinin önemli örneklerinden olan konaklar üzerinde ciddi akademik araştırma yapılmaya muhtaçtır. Duruma işaret eden çok sayıda konak envanter kayıtları için bkz. *Rize Kültür Varlıkları Envanteri*, Rize İl Kültür Müdürlüğü, Martı Ofset, İstanbul 2013, s.205-383; Konakların sahipleri ile Rusya'da çalışan göçmenlerin isimleri birebir eşleşmektedir. *Konaklar Kenti Rize*, (Haz. Ersin Demirel, Uğur Biryol), Kaçkar Turizm Birliği, 2014.

¹⁰⁴ Marr, *a.g.e.*, s.89.

¹⁰⁵ BOA, *A.MKT.MHM.*, 638/12. 7 Ta 1310/19 Ekim 1894; BOA, *Y.A.HUS.*, 460/103, 13 Ta 1319/26 Ekim 1903.

¹⁰⁶ BOA, *MV.*, 109/39. 9 Ra 1322/25 Mayıs 1904; Cevdet Kırpık, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni İşçiler ve Milliyetçilik", *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, I, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Ocak 2009, s.423-444.

sosyal ve politik çevrelerle irtibat kuruyordu¹⁰⁷. Sınıf bilincine sahip Ermeni işçiler Osmanlı devletinde sosyalist fikirlerin yayılması ve grevlerin uygulanmasında ön safta yer aldılar¹⁰⁸.

Sonuç olarak, Rusya'ya gerçekleştirilen kitlesel göç, Osmanlı taşra nüfusunun toplumsal hareketliliği üzerine yapılan tespitlere meydan okumaktadır. Rusya'nın genelde ekonomik olarak gelişmesi, özelde ise sınırlarına yakın Osmanlı topraklarını entegre etmesi, binlerce Osmanlı vatandaşı için bir cazibe oluşturdu. Yaklaşık yarım milyon insan hem mevsimsel, hem de kalıcı olarak Rusya'ya göç etti. Rusya'ya yapılan göç, Osmanlı devletinin sosyal, toplumsal ve ekonomik yapısının değişmesinde etkili oldu.

Ekler

Tablo 1. *Osmanlı'dan Rusya'ya Göç Edenlerin Sayısı (Periyotlar Halinde)*

Tarih	İran	Osmanlı Devleti	Çin
1828-50	15000	2000	-
1851-60	41000	25000	-
1861-70	26000	60000	-
1971-80	91000	53000	-
1881-90	73000	33000	-
1891-1900	172000	52000	6000
1901-10	194000	111000	152000
1911-15	214000	58000	132000

Kaynak: V.V.Obolensky-Ossinsky, *a.g.m.*, s.569.

Tablo 2: *Göçmenlerin Meslekleri*

Fırıncı	Tarım	Balıkçı	Dükkan	Otel Kahvehane	Ticaret	Lokanta
75	32	27	15	13	8	6

Kaynak: Tablo hazırlanırken 59. numaralı dipnottaki arşiv belgeleri kullanılmıştır. Osmanlı resmî kaynaklarında toplu rakamlar olmadığından arşiv belgelerinden derlenerek hazırlanan bu tabloların en azından karşılaştırma imkânı sunacağı kanaatindeyiz.

¹⁰⁷ Clay, *a.g.m.*, s.457.

¹⁰⁸ İneğöl'de sosyalist Hınçak cemiyetine üye Ermeni işçinin işçileri greve teşvik ettiği haber veriliyordu. BOA, *DH.MUİ.*, 128/38. 8 Eylül 1326/21 Eylül 1910; Edirne'de diğer bir örnek için bkz. BOA, *ZB.*, 25/7, 18 Ağustos 1324/ 31 Ağustos 1908.

Tablo 3: *Göçmenlerin Memleketleri*

Rize/ Merkez	Hemşin	Atina	Mapavri	Trabzon	Ardeşen	Yomra
75	49	21	6	4	2	2

Kaynak: Tablo hazırlanırken 59. numaralı dipnottaki arşiv belgeleri kullanılmıştır.

Tablo 4: *Göçmenlerin Çalıştıkları Şehirler*

Batum	Sohum	Ardelir	Soçi	Kiev	Akmescit	Sivastopol
38	15	10	6	5	4	3

Kaynak: Tablo hazırlanırken 59. numaralı dipnottaki arşiv belgeleri kullanılmıştır.

Kaynakça

1-Arşiv Kaynakları

a-BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

BOA, A.MKT. (Sadaret Mektûbi Kalemî Evrakı), 218/75.

BOA, A.MKT.MHM. (Sadaret Mektûbi Mühimme Kalemî Evrakı), 532/29; 354/37; 638/12; 641/9.

BOA, AYD..d. (Ayniyat Defterleri-Trabzon), 928; 929; 930; 933.

BOA, BEO. (Babıali Evrak Odası Evrakı), 225/191675; 3003/225174; 3399/254864; 3688/276561.

BOA, DH.İ.U.M. EK. (Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı), 99/65; 104/95.

BOA, DH.İ.U.M. (Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı), 21-2/49; 21-2/174; 84-2/34; 84-2/37; 84-2/39; 84-21/38; 89-8/1-18; 899-9/1-71.

BOA, DH.MKT. (Dâhiliye Nezareti Mektûbi Kalemî), 394/23; 413/3; 505/19; 651/25; 956/26; 1154/48; 1172/19; 1341/71; 1372/461; 1391/26; 1574/76; 1698/69; 1713/107; 2115/106; 2160/7; 2276/16; 2707/47; 2843/65; 2860/71.

BOA, DH.MUİ. (Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı), 128/38.

BOA, DH.SN.THR. (Dâhiliye Nezareti Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemî), 11/118; 13/64.

BOA, DH.SYS. (Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı), 67/1-6.

BOA, DH.TMIK.M. (Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu), 13/68-1; 42/30; 77/29; 77/75; 111/40; 133/37.

BOA, HAT. (Hatt-ı Hümayûn), 776/36417; 776/36417-A; 794/36840-I; 794/36840-J; 794/3684-C; 1040; 1042/43121; 1083/44120; 1099/44503; 1162/45999.

BOA, HR.MKT. (Hâriciye Nezareti Mektûbi Kalemî Evrakı), 218/100; 365/106.

BOA, HR.SYS. (Hâriciye Nezareti Siyasî), 2394/3; 2394/5; 2394/6; 2394/8; 2394/9; 2394/11; 2394/12; 2394/13; 2394/14; 2394/15; 2394/16; 2394/17; 2394/18; 2796/20; 2394/21; 2394/23; 2394/25; 2394/26; 2417/27; 2394/29; 2394/30; 2394/42; 2394/43; 2394/45; 2394/46; 2394/47; 2394/48; 2394/49; 2394/51; 2394/52.

BOA, HR.TO. (Hâriciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı), 90/76; 344/117.

BOA, İ.DH. (İrade Dâhiliye), 601/41878; 63532/8.

BOA, İ.MSM. (İrade Mesâil-i Mühimme), 26/717.

BOA, İ.MTZ.(04). (İrade Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan), 3/76; 3/79.

BOA, İ.MVL. (İrade Meclis-i Vâlâ), 478/21649; 482/21870.

BOA, MV. (Meclis-i Vükela Mazbataları), 89/61; 116/4; 102/30; 109/39.

BOA, MVL. (Meclis-i Vâlâ Evrakı), 686/51.

BOA, ŞD. (Şûra-yı Devlet Evrakı), 2538/13; 2693/2; 2693/17; 2796/39.

BOA, Y.A.HUS. (Yıldız Sadaret Hususî Marûzat Evrakı), 160/37; 283/28; 458/20; 460/103.

BOA, ZB. (Zabtiye Nezareti Evrakı), 19/41; 25/7.

b-Kadı Siclleri

TKS (Trabzon Kadı Sicili), 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2103, 2106, 2108, 2109, 2110.

c-Sürelî Yayınlar

İleri, No.503, 30 Mayıs 1335.

Yeni Mecmua, 43/9 Mayıs 1918.

2-Araştırma ve İnceleme Eserler

Adjara and the Russian Empire 1878-1917, II, Second Edition, (Ed. Aslan I. Abashidze), Aslan I. Abashidze Historical Documents Centre Publications.

“The Crypto-Christian of The Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond”, *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus, 800-1900*, Varioum Reprints, London 1998.

Ağacan, Kamil, “Ermenistan-Gürcistan İlişkileri”, *Ermeni Araştırmaları*, 19/Sonbahar 2005, s.125-140.

Ahmed Refik, *Kafkas Yollarında*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1919.

Akgündüz, Ahmet, “Migration to and from Turkey, 1783-1960: types, numbers and ethno-religious dimensions”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol.24, No.1, s.97-120.

- Alexeeva, Olga, "Chinese Migration in the Russian Far East", *China Perspectives*, 2008/3, s.20-32.
- Aslan, Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Şubhi*, TTK, Ankara 1997.
- Beydilli, Kemal, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, XIII, 17/1988, s.366-434.
- Bilge, Sadık Müfit, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829*, Kitabevi, İstanbul 2012.
- Biryol, Uğur, *Gurbet Pastası*, İletişim, İstanbul 2010.
- Bruneau, Michel, "The Pontic Greeks, from Pontus to the Caucasus, Greece and the Diaspora", *Journal of Alpine Research*, 101-2(2013), s.1-9.
- Clay, Christopher, "Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth-Century Anatolia", *Middle Eastern Studies*, Vol.34, No.4, Oct.1998, s.1-32.
- Erdoğan, Fahrettin, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Yeni Matbaa, Ankara 1954.
- Ghambashidze, D., *The Caucasian Petroleum Industry and its Importance for Eastern Europe and Asia*, The Anglo-Georgian Society, London 1918.
- Gülsoy, Ufuk, *1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.
- Gündüz, Ali, *Hemşinliler Dil-Tarih Kültür*, Ardanuç Kültür Yardımlaşma Derneği, Ankara.
- Hakimian, Hasan, "Wage Labor and Migration: Persian Workers in Southern Russia, 1880-1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.17, No.4 (Nov.1985), s.443-462.
- Halaçoğlu, Ahmet, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", *Bellekten*, LXIII, 250/Aralık 2003, s.881-909
- Henry, J. D., *Baku An Eventful History*, Archibold Constable Co., London 1905.
- Issawi, Charles, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline a Route", *Middle East Studies*, Vol.I, No.1 (Jan.,1970), s.18-27.
- Karpat, Kemal, "Amerika'ya Göç Eden Osmanlılar 1860-1914", *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2010, s.359-407.
- , *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Timaş, İstanbul 2010.
- Kılıç, Davut, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006.
- Kırımlı, Hakan, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Ankara 1996.
- Kırlı, Cengiz, "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul", *International Labor and Working-Class History*, No.60 (Fall 2001), s.125-140.

- Kırpık, Cevdet, “Osmanlı Devleti’nde Ermeni İşçiler ve Milliyetçilik”, *Hoggöründen Yol Ayrımına Ermeniler, I*, Erciyes Üniversitesi Yay., Ocak 2009, s.423-444.
- , Osmanlı Devleti’nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2004.
- Koca, Yasemin Nemlioğlu, “19.Yy.’da Trabzon Limanı: Seferler, Tüccarlar, Mallar”, *OÜSBAD*, Temmuz 2015, 442-481.
- Konaklar Kenti Rize*, (Haz. Ersin Demirel, Uğur Biryol), Kaçkar Turizm Birliği, 2014.
- Kutlu, Cemil, “I.Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Türk Esirleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 43/ Erzurum 2010, s.319-328.
- Marr, Nikolay, *Lazistan’a Yolculuk*, (Çev.Yulva Muhurcişi), Aras, İstanbul 2016.
- McCarthy, Justin, “Age, family, and migration in nineteenth-century Black Sea provinces of the Ottoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol.10, No.3, 1979, s.309-325.
- McKay, John P., “Batum Oil and Transcaucasian Pipelines, 1883-1891: A Study in Tsarist Economic Policy”, *Slavic Review*, Vol.43, No.4 (Winter 1984), s.604-623.
- Obolensky, V.V., Ossinsky, “Emigration From and Immigration Into Russia”, *International Migrations II*, (Ed. Walter F. Willcox), 1931, s.521-580.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008.
- Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi*, (Der.Touraj Atabaki, Gavin D. Brockett), (Çev. Can Cemgil), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.
- Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler (1839-1950)*, (Der. D. Quataert, E. J. Zürcher), İstanbul 1998.
- Özkan, Selim Hilmi, “Osmanlı Devleti’nden Gürcistan’a Ermeni Göçü ve Tiflis’de Ermeni Faaliyetleri (1878-1915)”, *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, 62/Eylül-Aralık 2014, s.1800-1809.
- Özveren, Y. Eyüp, “A Framework for the Study of the Black Sea World, 1789-1915”, *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol.20, No.1 (Winter, 1997), s.77-113.
- Quataert, Donald, “Labor History In the Ottoman Middle East, 1700-1922”, *International Labor and Working-Class History*, 60/Fall 2001, s.93-109.
- , “Fabrika Bacalarından Tüten İlk Dumanlar”, *Selanik 1850-1918*, (Haz.Gilles Veinstein), (Çev.Cüneyt Akalın), İletişim, İstanbul 2014, s.223-247.
- , *Osmanlı İmalat Sektörü*, (Çev. Tansel Güney), İletişim, İstanbul 2013.
- Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Altındağ yay., İstanbul 1967.
- Rize Kültür Varlıkları Envanteri*, Rize İl Kültür Müdürlüğü, Martı Ofset, İstanbul 2013.

- Sağır, Adem, “Diasporada Unutulan Bir Topluluk: Kırgızistan/Oş’ta Yaşayan Karadenizli Türkler”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Vol.2, No.3, September 2013, s.297-327.
- , *Batum’dan Orta Asya’ya Bir Yol Hikâyesi*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2012.
- Sarı, Mustafa, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, TTK, Ankara 2014.
- Selçuk, Sadi, *Esaretin Acı Hatıraları, ve 37.Kafkas Tümeninin Trabzon’u İstirdadı*, Konya 1955.
- Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, cild-i evvel, (Şehir ve matbaa kaydı yoktur).
- Şıvgın, Hale, Günaydın, Meryem, “Amerika’dan Osmanlı Devleti’ne Ermeniler’in Geri Dönüşleri (1908-1914): Tabiiyet, Emlak ve Arazi Meselesi”, *Gazî Akademik Bakış*, 8, 16/Yaz 2015, s.1-40.
- Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
- Tuğaç, Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yay., İstanbul 1975.
- Tuğul, Seyit, *SSCB’de Sürgün Edilen Halklar*, Chiviyazıları, İstanbul 2003.
- Turgay, A.Üner, “Trabzon”, *Review (Fernand Braduel Center)*, Vol.16, No.4, (Fall 1993), s.435-465.
- Varlık, M.Bülent, “Osmanlı Devleti’nde Madenlerde Çalışma Koşulları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, IV*, İletişim, İstanbul 1985, s.917-921.
- Yıldırım, Kadir, *Osmanlı’da İşçiler (1870-1922)*, İletişim, İstanbul 2013.
- Yılmaz, Özgür, “Pontus Meselesinin Tarihsel Kökenleri: XIX. Yüzyılda Trabzon Rumları Üzerine” *Osmanlı Araştırmaları*, 31/2008, s.161-196.